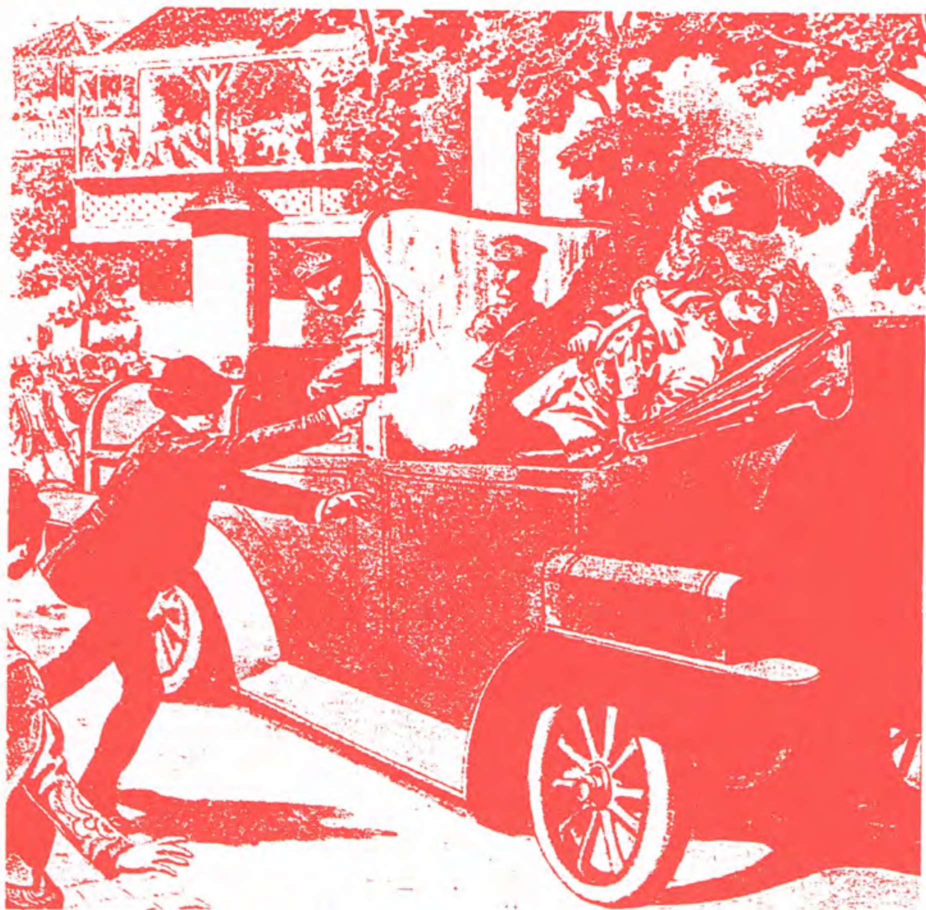
SARAJEVO

1914 / 1992

DE AS 99

de AS

anarchistisch tijdschrift

Twintigste jaargang, nr. 99, juli - september 1992.
De AS verschijnt vier maal per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle,
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: ƒ25,-; buiten Benelux ƒ31,-
Druk: Macula, Boskoop.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Redactie-adres: postbus 35061, 3005 DB Rotterdam.
Administratie-adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.
Redactie: Cees Bronsveld, Marius de Geus, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Bas Moreel, Simon Radius, Hans Ramaer.
Omslagontwerp: Detlef Greinert.

SARAJEVO 1914/1992

Rudolf de Jong

Ik logeerde een jaar of vijf geleden bij een Spaanse vriend die in een kleine Catalaanse stad woont. Hij liet mij de stad zien en zei op een gegeven ogenblik: "Dit plein hier heet nu het Plein van de naties zonder staat". "Zijn ze hier zo anarchistisch?", vroeg ik. "Nee, zo Catalanistisch", was het antwoord.

Anarchisten willen geen enkele staat, voor geen enkele natie, voor geen enkel volk. Nationalisten willen dat elke natie een staat krijgt. Althans dat willen zij in theorie of zolang zij zelf geen staat hebben. In de praktijk gaat het hen om staat voor hùn natie, ook als dat gaat ten koste van andere volken en naties. "Alle naties hun eigen staat" klinkt heel federalistisch maar is het tegenovergestelde, het stelt centralisme naast en tegenover centralisme van anderen. Catalonië kent er zelf een interessant voorbeeld van: de politicus en bannelingenleider Tarradellas, al actief voor en tijdens de burgeroorlog (1936-1939), daarna leider van de Catalaanse exileregering en na Franco's dood in 1975 als 'grand old man' van het Catalanisme naar zijn land teruggekeerd.
Deze voorvechter van een zelfstandig Catalonië was tegen autonomie voor regio's van andere minderheden in Spanje, de Basken, de Gallicieërs. Kregen die dezelfde rechten als hij eiste voor Catalonië, dan zou Catalonië niet meer zijn

dan 'gewoon' een regio temidden van meerdere in een federalistisch Spanje. En dat was zijn bedoeling niet. Nationalisme en anarchistisch federalisme zijn antipoden.

De twintigste eeuw is een eeuw van nationalisme en centralisme, niet van federalisme, laat staan van anarchisme. Sarajevo is er een symbool van.
Men laat de twintigste eeuw pas beginnen met de eerste wereldoorlog. En die wereldoorlog begon in Sarajevo, waar in de zomer van 1914 de troonopvolger van het Oostenrijks-Hongaarse rijk (toen na Rusland het grootste land van Europa, waartoe ook Bosnië-Herzegovina behoorde) en zijn vrouw werden doodgeschoten door een Servisch nationalist. De aanslag leidde tot de kettingreactie van ultimatums en mobilisaties welke Europa een maand later in een wereldoorlog stortte die uiteindelijk niemand gewild had. "We blunderen de oorlog in", zoals een van de verantwoordelijken het later zei.
Misschien kan men de val van de communistische regimes in Oost-Europa als het eind van de twintigste eeuw beschouwen. En dan staat Sarajevo zowel aan het begin als het einde ervan en is hetzelfde nationalisme de oorzaak van de bloedbaden van toen en nu.
Toch zijn er grote verschillen tussen Sarajevo 1914 en Sarajevo 1992. In 1914 begon het met de dood van een enkele man (zijn vrouw telde al niet mee) die een escalatie van de 'nationale eer' tengevolge had. Nu richt het geweld zich tegen de hele bevolking van de stad en hele bevolkingsgroepen in het land. De internationale politiek moddert en blundert wel, maar niet in een Europees conflict. Men probeert escalatie te voorkomen.
Werd 1914 gekenmerkt door oorlogsenthousiasme en haat tegen tegenstanders, nu is er alleen maar afschuw en ontzetting en daarover bestaat een Europees consensus. Bij de regeringen, in de politiek en onder de volken. En ondanks veel kritiek op de onmacht van Europa heeft niemand een antwoord op het Joegoslavische drama. Vredesbewegingen, mensenrechtenorganisaties, politieke partijen, ze zijn verdeeld en aarzelend. Sterker ingrijpen op humanitaire gronden? Of maakt dat de zaak alleen maar erger? En wat moet uiteindelijk de oplossing zijn? Nieuwe staten op etnische grondslag? Kantonisering van Bosnië? En wat straks met Kosovo en Vojvodina?

De politiek van de Europese gemeenschap had geen visie. Eerst wilde men Joegoslavië, kostte wat het kost, bijeenhouden. Daarna accepteerde men Slovenië en Kroatië zonder meer als staten. Maar inzake Macedonië week men voor Griekse chantage. En op de vraag of Servië recht had op Servische gebieden in Kroatië had men eigenlijk geen antwoord. Voor de Albanezen in Kosovo en hun rechten durft men niet eens te bidden. Men probeert alleen het vuren te laten ophouden, dan zal men wel verder zien.
In beginsel erkent men elk nationalisme, in de praktijk kijkt men hoe sterk de verschillende partijen zijn en hoe de faits accomplis liggen als het vechten is afgelopen. En wat in Joegoslavië gebeurt, gebeurt op gelijke of kleinere schaal in allerlei gebieden die tot de Sowjet-Unie hebben behoord. Men beroept zich op zijn nationalisme om zich los te maken van een groter staatkundig verband, maar nationaliteiten binnen het eigen gebied hebben geen rechten.

Het speelt zich alleen wat verder van onze tv-schermen af dan Sarajevo.

STAATSTHEORIE

Hebben anarchisten een antwoord, althans ideeën? Het anarchisme verwerpt de staat, maar is ook de enige socialistische stroming met staatkundige denkbeelden. Een marxistische staatstheorie (in de zeventiger jaren werd er druk over gepraat) bestaat in feite niet. Een anarchistische wel. Twee redacteuren van dit tijdschrift zijn er zelfs op gepromoveerd. Zij werden prompt voor reformisten uitgemaakt.
Dat is niet zo vreemd. Er bestaat namelijk een merkwaardige paradox. De marxisten en andere socialisten die geen staatstheorie hebben houden zich voortdurend met de staat bezig; de anarchisten, die wel een staatstheorie hebben, houden zich er helemaal niet mee bezig. Doen zij dit wel, dan wordt dat door andere anarchisten soms met wantrouwen bekeken. Rudolf Rocker stond na de tweede wereldoorlog niet afwijzend tegenover deelname aan gemeenteraadsverkiezingen in het bezette Duitsland. Dat waren toen de enige politieke organen van de Duitsers zelf. Murray Bookchin maakt zich op het ogenblik sterk voor municipalisme, een actief optreden van libertairen op lokaal politiek niveau, aansluitend bij zijn opvattingen over het belang van de oorspronkelijke federalistische structuren van de Verenigde Staten voor nu.
Fundament van de anarchistische staatstheorie is dat de bestaande gecentraliseerde politieke besluitvorming vervangen wordt door een besluitvorming die op participatie berust. Zo komt men tot een directe democratie die uitgaat van de kleine lokale eenheden (gemeente, wijken) en confederatie. Maar hoe men op deze grondslag tot een systeem van besluitvorming komt dat houdbaar is in onze zozeer genationaliseerde en geïnternationaliseerde samenleving, dat is een tweede. En anarchisten hebben zich opvallend weinig bekommerd om de gemeenten in de bestaande samenleving. Gecentraliseerde eenheidsstaten en federale staten scheren zij doorgaans ook over één kam.
Er is zelfs sprake van een tweede paradox. De socialisten en communisten die vooral naar de staat keken, hebben namelijk op het gebied van de lagere overheden vaak meer bereikt voor de mensen dan op staatsniveau. Het 'rode Wenen' en het door de sociaaldemocratie gedomineerde Amsterdam waren na de eerste wereldoorlog modelsteden op het gebied van volkswoningbouw, openbaar vervoer, stadsontwikkeling en sociaal-culturele voorzieningen (badhuizen, zwembaden, sportvelden). Deze modellen hadden een uitstraling, niet alleen naar andere steden maar ook naar confessionelen en liberalen.
In Engeland kreeg Labour in de jaren dertig de controle over de Raad voor Groot-Londen en boekte hier een zelfde soort successen onder conservatieve regeringen in oorlogstijd. Voor de Italiaanse communisten geldt, en in nog sterkere mate, hetzelfde als voor de Nederlandse sociaaldemocratie van voor de oorlog, toen hun partij buiten de regering maar in de gemeentebesturen zat. Hoewel vriendjes- en partijpolitiek zeker niet afwezig is in de Italiaanse steden die de communisten politiek gesproken in handen hebben, zijn het eilanden van betrekkelijk politiek fatsoen in de corrupte Italiaanse politiek.
Bologna werd dankzij de communisten een voorbeeld van hoe het óók kan in Italiaanse steden. Niet alleen wat voor-

zieningen betreft, maar ook hoe een oude stadskern behouden, 'gepland' en in leven kan blijven - met de oude niet-communistische middenstand! - zonder te buigen voor de kapitalistische projectontwikkelaars en hun plannen. En in ons land zijn de laatste echte communisten nog steeds trots op Finsterwolde, waar zij jarenlang de meerderheid hadden en ondanks tegenwerking en pesterij uit Den Haag beter voor de dag kwamen op het gebied van de woningbouw en volksvoorzieningen dan elders in de regio. Misschien is wel een van de belangrijkste oorzaken van de ineenstorting van de regimes in Oost-Europa de grauwheidsfactor: het feit dat de communisten zich, in tegenstelling tot hun geestverwanten elders, totaal niet bekommerden om de directe woonomgeving van de mensen.

Dan is er, om tot de actualiteit terug te keren, een derde paradox. Ditmaal niet tussen anarchisten en andere socialisten, maar één waar de hele politiek in Europa mee zit.

Die tussen eenwording en versnippering. Europese eenheid aan de ene kant, spectaculair verzet tegen de politieke centra in de nationale eenheidsstaten. In Italië, in Spanje, in Engeland (Schotland), in Frankrijk voelen zowel de rijke als de arme regio's zich slachtoffer van de politiek van het nationale politieke centrum. Ook bij het uiteenvallen van de Sowjet-Unie en Joegoslavië speelt dit een rol. En waar staten uiteenvallen, daar haasten de onafhankelijk geworden brokstukken zich om 'aansluiting te zoeken bij Europa'.

Zouden de anarchistische opvattingen over gemeentelijke autonomie en federalisme kunnen bijdragen tot het denken over Joegoslavië, de onmacht van Europa en het nationalisme?

De nationalistische 'oplossing' is duidelijk. Daarvoor wordt nu in Joegoslavië gekozen, door de machthebbers in Servië, in Kroatië, in Bosnië. En de machtelozen in Kosovo dromen ervan. Kantonalisering is te verkiezen boven hetgeen nu gebeurt, maar is een variant van het nationalisme, opent de weg voor toekomstige conflicten met de nationale staat en binnen de kantons waar dan weer andere minderheden zijn (of - helaas - waren). Ik bepleit municipalisering en ik bepleit het opkomen voor de mensenrechten van de individuen, niet die van etnische minderheden.

Alle berichten wijzen erop dat de moordpartijen en de verdrijvingen niet zozeer het gevolg zijn van lang gekoesterde haatgevoelens binnen de dorpsgemeenschappen, maar dat geregelde en ongeregelde milities van buitenaf deze schendingen van de mensenrechten op hun geweten hebben en de 'eigen' bokken scheiden van de 'vijandige' schapen en daarmee de eigenheid van zowel de bokken als de schapen, die vreedzaam samenleefden, vernietigen. Laat buitenstaanders die zich - terecht - bekommeren om de mensenrechten, zich uitspreken voor herstel van de eigenheid in de steden en dorpen die in het etnisch-nationalistische strijdgebied liggen en voorstellen deze gemeenten vèrgaande autonomie te geven. Degenen die verdreven zijn, kunnen beslissen of zij terug willen keren of niet. De bewoners moeten over hun eigen zaken beslissen, niet hun overheden op kantonaal of nationaal niveau. De Verenigde Naties en Europa - die er toch al militair bij betrokken zijn - kunnen er zorg voor dragen dat de autonome gemeenten gevrijwaard blijven van inmenging van nationale of kantonale politieke en militaire machten.

Zo ontstaat een gebied van autonome gemeenten dat alle etnische grensgebieden met een gemengde bevolking beslaat. De bewoners zouden het recht moeten hebben om persoonlijk de Servische, de Kroatische of een andere nationaliteit te krijgen of meerdere nationaliteiten. De Verenigde Naties zijn er zowel bevrijders als bezetters.
Een situatie dus die doet denken aan die van Duitsland na de tweede wereldoorlog, bevrijd van het nazisme, bezet door de geallieerden die goeddeels (in het bijzonder de Amerikanen) niet als vijanden werden gezien. De eerste zelfstandigheid op politiek gebied die de Duitsers verwierven na 1945, lag ook op lokaal niveau. Rudolf Rocker, de Duitse anarcho-syndicalist die in de Verenigde Staten woonde, stond zoals gezegd in die dagen niet vijandig tegenover het meedoen aan de lokale verkiezingen en achtte het daarbij een voordeel dat er geen nationale Duitse staat was. Nu is de Duitse Bondsrepubliek niet opgebouwd vanuit de gemeenten. Toch is het feit dat Duitsland een bondsstaat kreeg, met grote bevoegdheden voor de landen, van groot belang geweest en is dat nog. Door anarchisten en door anderen is dat te weinig onderkend.
Trouwens, de geallieerden hebben in 1945 een van de belangrijkste voorstellen van de anarchist Landauer, gedaan na de eerste wereldoorlog, verwezenlijkt: de ontbinding van Pruisen. Landauer was niet specifiek anti-Pruisen, maar hij onderkende dat het land zo groot en economisch machtig was dat het elke werkelijke federatie onmogelijk zou maken door de andere leden volledig te domineren. Een negatief aspect van het opgaan van de DDR in de Bondsrepubliek acht ik ook het ontbreken van een traditie van eigenheid in de nieuwe deelstaten. Iedereen kijkt er naar Bonn, niet naar de eigen hoofdstad.

FEDERALISME

Het is ook bijzonder jammer dat de Duitse Bondsrepubliek niet het model is geworden voor het streven naar Europese eenwording. Vroeger, in de tijd van werkelijk Europees idealisme, sprak men nog van federalisme, nu is integratie het wachtwoord. Werkelijk federalisme is het nooit geweest. Men ging uit van de bestaande staten en nam daarbij zelfs het centralistische Franse model tot voorbeeld, tot in de juridische terminologie - Thom Holterman wees mij hierop - toe: 'Haute Autorité'. In het Europees parlement is er een zekere proportionaliteit tussen het aantal afgevaardigden van elk land en het bevolkingsaantal. Maar men kiest niet per regio.
Het zou goed zijn, wil men Europa 'dichter bij de mensen brengen' zoals politici het zo mooi zeggen, om Europa op een andere manier op te bouwen. Onlangs is dat voorgesteld met de Europese kaart van bierbrouwer Heineken. Hierin werd de politieke kaart van Europa geheel anders getekend dan volgens de bestaande nationale grenzen en los van nationale en etnische grenzen. Wèl met de gedachte dat alle samenstellende politieke delen van Europa een redelijk vergelijkbaar aantal inwoners zouden moeten hebben, dat beneden de tien miljoen moest liggen. De kaart kreeg enige aandacht, maar alleen als curiosum.
Dat Europa zich in deze richting zou kunnen ontwikkelen, is bij niemand opgekomen die zich met de Europese politiek bezighoudt, althans niet bij mijn weten. Als men eens verkiezingen voor

het Europees parlement ging houden met deze kaart als uitgangspunt. En als men daarbij eens - zoals de Verenigde Staten en Duitsland - een twee kamerstelsel invoerde, waarbij naar het voorbeeld van de Amerikaanse senaat alle deelnemende (nieuw ingedeelde) staten twee senatoren kozen (in opzet vertegenwoordigen onze eerste kamerleden ook bepaalde provincies, maar deze opzet is al evenzeer uitgehold als de gemeentelijke autonomie). En als men die kaart eens toegevoegd had aan de referenda die in Denemarken en in Frankrijk werden gehouden over Maastricht. Het is allemaal niet zuiver anarchistisch, maar zou het denken in federale structuren wel versterken.

Overigens bestaan er interessante overeenkomsten tussen de Heineken kaart en kaarten die de Engelse anarchist Colin Ward presenteerde op een conferentie in Bologna (Reasons for Regions) vorig jaar.* De kaart (afkomstig uit het boek *The Breakdown of Nations* van Leopold Kohr) komt ook overeen met de opvattingen die anarchisten in de vorige eeuw propageerden over een federaal Italië, dat zij plaatsten tegenover de nationale eenheidsstaat. Het laatste is het toen geworden en dat heeft niet bepaald geleid tot vermindering van de tegenstellingen die er in Italië tussen de verschillende regio's bestaan. Een historicus heeft zelfs betoogd dat de maffia een schepping is, niet van de criminaliteit in Zuid-Italië, maar van de Italiaanse eenheidsstaat. Helaas hebben de Europa-makers geen les getrokken uit de geschiedenis van de Italiaanse eenheid.

Er is nog een ander terrein waarop de anarchistische opvattingen van waarde kunnen zijn. Dat van hulpverlening en solidariteit. Hulpverlening en solidariteit zijn tegenwoordig zaken van de regeringen. Vroeger was dan anders, particulieren en particuliere organisaties - vaak, maar lang niet alleen, van geestverwanten - vingen de slachtoffers van vervolgingen op. Na de grote pogroms in nazi-Duitsland in 1938 werden duizenden gevluchte joodse kinderen in Engelse gezinnen opgenomen. Niet alleen in links-geëngageerde families. Ook de ouders van Margaret Thatcher openden hun huis. Nu verwacht men alles van de regeringen en de regeringen zelf willen alles ook in hun hand houden.

Zou hierin niet een van de oorzaken van de vreemdelingenhaat kunnen liggen? Over uitbarstingen als in Rostock (en ik denk hierbij vooral aan de houding van de bevolking. "Het ergste vond ik dat honderden *volwassenen* niets deden om de brandstichting te voorkomen", schreef een Duitse vriend mij) bestaat weinig verschil van mening: weerzinwekkend, maar niet los te zien van het feit dat de mensen in Rostock zich door Bonn en 'de politiek' in de steek gelaten voelen en hun frustraties en woede afreageren op andere slachtoffers. De politiek ziet de problemen heel goed maar heeft er geen antwoord op en grijpt naar even verkeerde als vertrouwde middelen.

Het (in vergelijking met andere landen) liberale Duitse asylbeleid wordt aangepast aan het hardere beleid elders in Europa. Het zou beter zijn als de solidariteit in eerste instantie weer kwam te

---

* De voordracht van Ward is elders in deze *AS* in vertaling opgenomen. De tekst verscheen oorspronkelijk in *Volontà* nr. 2/3 (1991). Ook de meeste andere artikelen zijn ontleend aan dit themanummer over nationalisme van het Italiaanse anarchistische tijdschrift.

liggen waar zij hoort te liggen, niet bij de staatsbureaucratie, maar bij de mensen en hun eigen organisaties, kerken, vluchtelingenwerk. Deze organisaties zullen bij de gemeenten en hun medeburgers aankloppen met heel concrete voorstellen en verlangens die overal enigszins anders zullen liggen en niet gestandaardiseerd kunnen worden zoals staatsopvangcentra die uiteindelijk modelgevangenissen zijn, voorzien van een mooie naam.

DE CULTURELE IDENTITEIT*

Ernest Gellner

Het politieke belang van het etnische sentiment is een van de hoofdkenmerken van de negentiende en twintigste eeuw. Het marxisme en het liberalisme hebben tenminste één ding gemeen: ze hebben beide dezelfde fout gemaakt door, onder andere, het politieke belang van het nationalisme te onderschatten. Nu, na bijna twee eeuwen ervaring met politiek nationalisme, is misschien het ogenblik gekomen om naar de oorzaken van deze fout te zoeken en te proberen haar te corrigeren.

Het was wel heel gemakkelijk in deze fout te vervallen en pas met onze wetenschap achteraf zijn we in staat haar in te zien; een gevoel van superioriteit tegenover onze voorgangers is derhalve helemaal misplaatst. De premissen waar ze van uitgingen, waren bovendien verdedigbaar en hun stellingname berust op een juiste (en, voorzover toen te beoordelen, volkomen rationele) inschatting van de effecten van de industrialisering op de menselijke samenleving. Als uit die op zich alleszins zinnige intuïties conclusies werden getrokken welke afweken van de feitelijke werkelijkheid (als, met andere woorden, het nationale politieke gevoel in die tijd sterker in plaats van zwakker werd), is dat toe te schrijven aan factoren waarvan de uitwerking niet gemakkelijk te voorzien was en die misschien ook nu nog niet juist geïnterpreteerd worden. Door uit te vinden wat er gebeurd is, corrigeren wij tegelijkertijd onze eigen fouten en die van onze voorgangers.

De premissen op grond waarvan op plausibele en overtuigende wijze een neergang van het nationalisme is voorspeld, kunnen als volgt worden samengevat: de complexe preïndustriële samenlevingen (in marxistische terminologie: de feodale, de slaven- en de Aziatische samenleving) kennen een zeer ingewikkelde arbeidsverdeling, gepaard gaande met grote culturele verschillen. Er zijn talloze verschillen op het gebied van taal, eetgewoonten, rituelen, levensbeschouwing en kleding: door middel van deze grenzen trekkende kenmerken vindt de identiteit van een volk uitdrukking en is zij herkenbaar. Van een mens kan niet eenvoudigweg gezegd worden (zoals in het Duitse woordenspel) dat hij is wat hij eet (ist was er isst): hij is ook wat hij zegt, wat hij aantrekt, wat hij danst en met wie hij kan eten en praten, enzovoorts.
Etniciteit en nationaliteit zijn eenvoudigweg termen om de toestand aan te duiden die ontstaat op het moment waarop veel van die afgrenzingen sa-

menkomen en samenvallen (zodat de grenzen van het spreken, eten en gemeenschappelijk gebruik van de vrije tijd samenvallen) en op het ogenblik dat de gemeenschap van personen die door deze afgrenzingen bepaald wordt, een naam krijgt en sterke gevoelens gaat koesteren. De etniciteit krijgt politieke betekenis, dat wil zeggen bevordert een vorm van nationalisme, als de etnische groep die bepaald wordt door het samenvallen van die culturele afgrenzingen zich niet alleen van haar bestaan als zodanig bewust is, maar ook overtuigd is van de noodzaak van aan de etnische eenheid beantwoordende politieke grenzen. De pretentie bestaat dat de regeerders tot dezelfde etnische groep behoren als de geregeerden. In de politieke eenheid wordt de aanwezigheid van vreemdelingen, althans in grote aantallen, niet op prijs gesteld, vooral niet als regeerders.

Gesteld kan worden dat er in de preïndustriële samenlevingen veel culturele en dus (potentieel of in feite) ook veel etnische verschillen zijn. Nationalisme komt er echter nog maar weinig voor. Het is meestal niet nodig dat de politieke eenheid cultureel homogeen is en dat, omgekeerd, iedere cultuur een eigen politieke eenheid heeft (en mogelijkerwijs niet méér dan één), geografisch samenvallend met de culturele. Integendeel, de culturele (en dus etnische) verschillen tussen verschillende lagen

---

* Ernest Gellner doceert antropologie aan de universiteit van Cambridge. Het hierna volgende artikel verscheen onder de titel 'Etnicita, sentimento nazionale e industrialismo' in *Problemi del socialismo* nr. 3/1990 en werd herdrukt in *Volontà* 2-3/1991. De vertaling is van Bas Moreel.
In haar inleiding schrijft de redactie van *Volontà* onder meer:
"Na de tweede wereldoorlog leek het nationalisme zijn beste tijd te hebben gehad. En tot enkele jaren geleden was redelijkerwijs aan te nemen dat het in het Westen (op enkele uitzonderingen na) tot het verleden behoorde, praktisch vernietigd in de communistische wereld en nog slechts een emanciperend element in de landen van de zogenaamde Derde Wereld die zich losmaakten uit het kolonialisme en het neo-kolonialisme. Niets blijkt nu minder waar. Het nationalisme is nooit gestorven. Of het steekt steeds weer de kop op. Terwijl tegelijk moeilijk te zeggen valt wat het is. In het Westen dekt de term heel verschillende werkelijkheden. Om het eenvoudig voor te stellen: er vallen twee typen nationalisme te onderscheiden, het nationalisme van de politieke krachten die de macht in handen hebben en het nationalisme van de minderheden die tegen de staat met haar centralisatietendensen zijn. Het lijkt alsof die twee vormen van nationalisme niets gemeen hebben. Zo is het echter niet. Grote en kleine landen volgen hetzelfde ideologische stramien: een op een mythe berustend identiteitsgevoel."
"Het is waarschijnlijk geen toeval dat het nationalisme de ergste vormen heeft aangenomen in de vroegere staatscommunistische landen. Na het verdwijnen van de totalitaire mantel van de alomtegenwoordige partij hebben de mensen in een uitbarsting van geweld de tientallen jaren lang door een internationalistische ideologie verborgen identiteitseis weer op tafel gelegd. Het nationalisme dus als onmiddellijk in praktijk te brengen reactie op die ideologie (vaak met tanks opgelegd) die niet meer als weergave van de identiteit word erkend. Maar dit is niet alles wat er over het neonationalisme in het Oosten te zeggen valt. We mogen niet vergeten dat het nationalisme tot een wezenlijk element van de communistische ideologie is gemaakt. Een paradox? Zeker niet. Het proletarisch internationalisme van de ideologie is steeds gepaard gegaan met een nationalistische praktijk. Het bolsjewisme, dat wil zeggen het gerealiseerde communisme, heeft steeds een nationalistische component gehad. Of, juister gezegd, het was de uitdrukking van de belangen van een nieuwe Russische klasse die in het nationalisme een instrument zag om haar positie te bevestigen."

van de bevolking, de regerenden incluis, is uiterst functioneel en leidt maar zelden tot ressentimenten, wordt zelfs vaak warm toegejuicht. De culturele verschillen vormen vaak een van de voornaamste wijzen waarop klasse- en rolverschillen aan de dag treden en expliciet worden en vermindert daardoor de tweeslachtigheid en de conflicten: de culturele schakeringen bevestigen en versterken het klassenstelsel. De verschillen in taal, kleding, gedrag en optreden vormen in feite evenzoveel indicatoren voor de rechten en plichten van de verschillende groepen.

De industrialisering vernietigt de gecompliceerde maatschappelijke verschillen die in de culturele verschillen tot uiting komen. Karl Marx en Friedrich Engels hebben enige aandacht besteed aan het feit dat de arbeid onder het kapitalisme een koopwaar wordt die wordt gekocht en verkocht volgens de wet van vraag en aanbod zonder te letten op de identiteit en de maatschappelijke positie van de arbeider. Een van de belangrijke elementen in het marxistische begrip 'vervreemding' bestaat juist uit de totale scheiding van de arbeid van de sociale identiteit van degene die haar verrichtte.

Het kapitalistische systeem is nu niet meer vergelijkbaar met het Manchester van Engels en de geschoolde arbeid van nu heeft iets van haar anonimiteit en haar nivellerende karakter verloren: de kapitalisten die nu puur fysieke, ongedifferentieerde arbeidskrachten willen hebben, moeten die importeren uit de Derde Wereld (Groot-Brittanië uit het Caraïbisch gebied, Frankrijk uit Algerije, Duitsland uit Turkije).

Niettemin vertoont de moderne arbeid nog steeds hetzelfde vermogen om structuren te ondermijnen als het kapitalisme uit de begintijd. De moderne industriearbeider komt niet meer uit een dorp vanwaar hij verjaagd is door grootgrondbezitters; hij komt uit een industriestad, op zijn werk voorbereid door een universeel schoolstelsel. Hij heeft in hoofdzaak algemene bekwaamheden: hij kan lezen, geschreven instructies interpreteren en opvolgen en kan werken met een machine die in de kortste keren kapot gaat als de instructies niet worden opgevolgd. Zijn bekwaamheden liggen op semantisch gebied: hij moet de aanwijzingen van een instructieboek omzetten in een gebaar waarmee hij op de juiste knop drukt of handles op het juiste moment overhaalt. Deze bekwaamheden die bij verschillende machines en in verschillende controlesystemen toe te passen zijn, worden vastgelegd en overgedragen via een algemene code die niet meer aan een bepaalde onderneming is gebonden, maar aan een landelijk opleidingsstelsel. Gezien de snelheid van de omscholing zijn de arbeiders daardoor in staat het ene na het andere werk te doen.

De moderne geschoolde arbeider is daardoor, anders dan zijn minder fortuinlijke voorvader, de ongeschoolde arbeider van het begin van de industrialisatie, niet gebonden aan een bepaalde maatschappelijke plaats. Maar de moderne industriearbeider is in geografisch opzicht niet meer zo mobiel als zijn voorvader of als zijn tijdgenoot, de gastarbeider; en de koopwaar die hij als arbeidskracht verkoopt, is niet meer zó ongedifferentieerd dat deze, om zo te zegen, per kilo te koop is. Zijn banden met de produktiemiddelen zijn, van de andere kant, niet meer zodanig dat zij het gecompliceerde statussysteem van de traditionele samenleving brengen.

Daarom was het fundamentele uitgangspunt, gelijkelijk gedeeld door klassiek marxisme, de klassieke liberale theorie en een aanzienlijk deel van de moderne sociologische theorie: de arbeidsomstandigheden in de industriële samenleving zijn zodanig dat de structuren waarop de culturele verschillen berusten, erdoor eroderen. De culturele verschillen wordt platgewalst door de bulldozer van de industriële produktie. Voorzover zij bestaat in het toevoegen van culturele verschillen (die elkaar versterken) is de etniciteit tenslotte gedoemd te verdwijnen met de culturele eigenaardigheden die haar zichtbaar maken en er het wezenlijke bestanddeel van vormen.

Het volgende syllogisme lijkt dan ook onontkoombaar:
* de industriële maatschappelijke organisatie erodeert de maatschappelijke structuur;
* de culturele verschillen ontstaan uit de structurele verschillen en worden erdoor ondersteund;
* de etniciteit bestaat uit bijkomende culturele verschillen die elkaar versterken en die de dragers ervan ertoe brengt zich te identificeren met hun eigen cultuur en zich te verzetten tegen degenen die tot andere, rivaliserende culturen behoren;
Conclusie: aan de erosie van de structuur beantwoordt een verlies van culturele verschillen met als gevolg een verlies van etnische identificatie en als gevolg daar weer van een vermindering van de politieke relevantie daarvan. Met andere woorden, het nationalisme moet verdwijnen. Of, nog eenvoudiger gezegd: hoe meer industrialisatie, hoe minder nationalisme.
Het lijkt me dat er op de drie fundamentele premissen redelijkerwijze niets aan te merken valt. Het valt ook moeilijk te bestrijden dat deze premissen tot bovengenoemde conclusie leiden. Het is dus niet verwonderlijk dat een zo groot aantal vooraanstaande denkers deze conclusie, zij het soms stilzwijgend, hebben onderschreven. Zij bevat bovendien belangrijke waarheden.

REALITEIT

Ons grote probleem is echter dat de conclusie niet in overeenstemming is met de politieke realiteiten van de negentiende en twintigste eeuw; het nationalisme is toegenomen, niet overal evenzeer (en niet zonder hier en daar en nu en dan hinderpalen en nederlagen te ondervinden), maar wel steeds sterker. De gedachte dat de politieke grenzen moeten overeenstemmen met de etnische en dat de bestuurders etnisch niet zouden moeten verschillen van de bestuurden, heeft nu een relevantie en een kracht die zij eerder in de geschiedenis van de mensheid nooit heeft gehad.
Dit feit, waar we allemaal mee geconfronteerd worden, stelt ons voor een probleem dat even boeiend is uit het oogpunt van de theorie als van belang voor de praktijk. Maar als de stelling die zoveel grote denkers tot de tegenovergestelde conclusie had gebracht, plausibel, overtuigend en logisch was en op absoluut geldige premissen berustte, wat is er dan onderweg mis gegaan? Wat hebben we over het hoofd gezien?

Ik wil een poging doen deze vraag te beantwoorden. In de preïndustriële agrarische samenleving leeft de overgrote meerderheid van de bevolking als producent van landbouwprodukten in

kleine autonome gemeenschappen.
Zo was Rusland nog aan het begin van deze eeuw. De culturele gevolgen van zulk een situatie spreken min of meer voor zichzelf. De dorpsgemeenschappen hebben de middelen niet om de bewoners lees- en schrijfonderricht te verschaffen en zien daarvan en van abstracte communicatie ook niet de noodzaak in. Mensen die hun leven doorbrengen in een onveranderlijke context, in stereotype situaties die de neiging hebben zich te herhalen (en met steeds dezelfde spelers), communiceren door middel van intonaties, lichaamshoudingen en gezichtsuitdrukkingen: hun taal is een soort gestileerde kunst, vergelijkbaar met hun volksdansen, en niet een machine die een eindeloze variatie aan boodschappen produceert die los staan van de context (definitie van taal volgens Chomsky). Alleen de hogere lagen van agrarische samenlevingen (en zeker niet alle leden daarvan) zijn in staat te spreken in een abstracte taal die los staat van de context en een leven te leiden waarin dat soort bekwaamheid een functie heeft. Een boer die zo sprak, zou alleen maar blijk geven van onbeschaamdheid en daarvoor een paar klappen met de zweep kunnen krijgen: wie denk je wel dat je bent?
Een algemeen en zeer kenmerkend gevolg van dat soort situaties is dat er in dergelijke samenlevingen een grote afstand bestaat tussen hogere en lagere cultuur of tussen hogere en lagere gebruiken. De politieke verhoudingen tussen de twee niveaus verschilt van geval tot geval. De hogere cultuur geldt om zo te zeggen als norm: zij wordt als gedragsvoorbeeld beschouwd en kijkt op de lagere cultuur neer als een jammerlijke verminking of een afwijking; zij kan onverschillig staan tegenover de lagere cultuur of haar minachten òf zij kan van mening zijn dat in een volmaakte wereld de lagere cultuur een transformatie zou ondergaan naar het beeld van die hogere cultuur.

In de islam, bijvoorbeeld, zijn de geleerden, de *ulama's*, de behoeders van de morele, politieke en theologische orthodoxie - zij beschouwen iedere volkse afwijking van de wetten van de Koran als een schandaal. Van tijd tot tijd proberen zij de plattelanders en de armen in de steden op hun eigen niveau te brengen (maar tot de moderne tijd steeds zonder succes). De islam wordt gekenmerkt door een sterke zendingsdrang die zowel naar buiten als naar binnen actief is. Deze interne *jihad* heeft echter nooit blijvende resultaten geboekt als gevolg van de bestaande sociale omstandigheden, althans tot de komst van de moderne technologie op het gebied van administratie, leger en produktie, waardoor dit steeds aanwezige streven eindelijk succes begint te krijgen.
Het geheim van de politieke kracht van het hedendaagse fundamentalisme in de islam (overigens een raadselachtig verschijnsel) is daarin gelegen. In het hindoeisme daarentegen proberen de hoogste lagen van brahmanen, praktisch per definitie, de menselijke volmaaktheid tot hun eigen voordeel te monopoliseren - zij sluiten de anderen, bij wijze van spreken, uit van de volle, onbesmette menselijkheid. De lagere kasten proberen het heilige vuur te stelen door wedijver met de hogere (de Indiase socioloog Srinivas noemt dit proces sanscritisering).
In West-Europa is het protestantisme er met zijn nadruk op het belang van kunnen lezen en schrijven (van de mogelijkheid om gelijkelijk toegang te heb-

ben tot de godheid en zijn boodschap, met andere woorden van de veralgemening van het priesterschap) in belangrijke mate in geslaagd de afstand tussen hogere en lagere cultuur te verminderen, waarmee het de weg bereidde voor het kapitalisme en voor de eerste vormen van politiek nationalisme.
De ene gealfabetiseerde agrarische samenleving verschilt in detail enorm van de andere. Wat ons hier interesseert is echter het algemene model dat zij gemeenschappelijk hebben: het verschil tussen een hogere cultuur, overgedragen via schoolonderricht op basis van schrift, en een lagere, mondelinge cultuur die de ene generatie aan de andere doorgeeft met weinig of geen hulp van specialisten op cultureel gebied of van geschreven normatieve modellen.
Deze diepe culturele verdeling was in de agrarische tijd wijdverbreid; zij had niets te maken, zoals de propagandisten van de hogere, normatieve culturele orde vaak dachten, met de menselijke zwakheid of de verdorvenheid van de lagere klassen, maar alles met de bestaande materiële omstandigheden van die tijd, welke de culturele mogelijkheden beperkten. De boeren kunnen geen geleerden of schoolmeesters zijn: zij dansen, leven en zingen hun cultuur, maar kunnen er niet over lezen of schrijven. Er is geen sprake van menselijke zwakheid, maar van eisen van het stelsel van produktie, reproduktie en zelfbehoud die het de meerderheid van de mensen onmogelijk maakt zich te conformeren aan de heersende idealen van hun eigen cultuur.

In het industriële tijdperk zijn de arbeidsomstandigheden heel anders. Slechts een klein aantal mensen bewerkt de aarde en degenen die dat doen, hebben daarbij de beschikking over werktuigen die aan het instrumentarium van de industrie doen denken.
Voor het grootste deel van de bevolking betekent werken zich bezighouden met tekens en personen, niet met dingen. Werken is interpreteren, selecteren en overbrengen van boodschappen, niet directe verandering van de natuur met behulp van brute kracht. De toenemende ingenieusheid van de industriële produktie betekent dat de arbeider niet schop en houweel hanteert maar de nodige kwalificaties heeft om het controlesysteem van een werktuig te beheersen. Buiten de theepauzes brengt een werknemer zijn tijd door met het ontvangen en verzenden van boodschappen met behulp van telefoon, schrijfmachine, telex, enzovoorts.

TOEGANG

In de moderne industriële samenleving is de via de school doorgegeven hogere cultuur voor het eerst in de geschiedenis van de mensheid niet langer het privilege en monopolie van een minderheid, maar in het bezit gekomen van de grote meerderheid van de bevolking. De moderne burger dankt de mogelijkheid om deel te nemen aan het culturele leven, zijn morele burgerschap, zijn vermogen om met een alomtegenwoordige bureaucratie om te gaan, niet aan bekwaamheden die hij verworven heeft bij zijn moeder op schoot, op de dorpsweide of zelfs niet als leerling bij een meester in diens werkplaats; nee, hij dankt dat allemaal aan bekwaamheden die alleen verworven kunnen worden door middel van een lang leerproces, gebaseerd op een geheel van overeengekomen begrippen, neergelegd in handboeken eerder dan in culturele automatismen.

Zonder dit vermogen zou iemand in de moderne samenleving hulpeloos zijn en zich op het laagste sociale niveau bevinden. De personen met wie de moderne mens in contact staat, behoren niet tot een beperkte groep landgenoten die elkaar van haver tot gort kennen, maar tot een gigantische verzameling leden van een anonieme massamaatschappij die met elkaar in verbinding staan door middel van een abstracte, op het geschreven woord gebaseerde hogere cultuur. De verreweg belangrijkste investering of het verreweg grootste bezit van de moderne mens is bijgevolg zijn toegang tot deze hogere, op het geschreven woord gebaseerde cultuur, communicatiemiddel van een functionerend industrieel systeem.

De toegang tot zulk een industrieel systeem hangt van twee factoren af: het bezit van de vereiste bekwaamheden en het bezit van persoonlijke attributen die verenigbaar zijn met het zelfbeeld van de cultuur in kwestie. Aard en implicaties van de eerste factor hebben we reeds besproken, de even belangrijke tweede factor vereist afzonderlijke behandeling.

Als het voor het lidmaatschap van een geavanceerde industriële samenleving voldoende was de vereiste technische bekwaamheden te bezitten om de semantisch hoogontwikkelde instrumenten van die samenleving te hanteren, zou men kunnen verwachten dat er een soort geavanceerd industrieel internationalisme zou ontstaan, een broederlijke band tussen al degenen die de riten en inwijdingsceremonies tot de mysteries van de moderne technologie hebben doorstaan. Zowel liberalen als marxisten hebben dit verwacht, maar de verwachtingen zijn niet uitgekomen.

Weliswaar heeft er iets van een dergelijke ontwikkeling plaatsgevonden. Het heet dat er een soort cosmopolitische broederschap bestaat tussen het personeel van de grote multinationale ondernemingen die dwars door de nationale grenzen heensnijdt en dat er iets soortgelijks bestaat tussen leden van de zeer specialistische beroepen (onderzoekers op aardoliegebied, wiskundigen, zelfs zou er een niet geïnstitutionaliseerde internationale van militairen bestaan). Niettemin vormt het industriële cosmopolitisme vandaag de dag om zo te zeggen een veel minder belangrijk verschijnsel dan de uitdrukkelijke, soms gewelddadige uiting van nationalistische gevoelens. Hoe is dat allemaal te verklaren?

De hogere cultuur die nu voor het eerst in de geschiedenis van de mensheid hele samenlevingen doortrekt, bestaat niet louter uit formele bekwaamheden. Dit gebeurt noodzakelijkerwijze in bepaalde talen, zoals het Russisch, het Engels of het Arabisch en moet ook gedragsregels voor het dagelijkse leven bevatten. Met andere woorden, zij moet een etnografische cultuur omvatten. De mens van de negentiende of twintigste eeuw bevindt zich niet alleen maar in het middelpunt van het industrialiseringsproces, maar hij bevindt zich er ook als Duitser, Rus of Japanner. Sommige mensen zijn van de nieuwe samenleving uitgesloten, niet omdat zij niet de noodzakelijke bekwaamheden hebben verworven, maar omdat zij ze in de verkeerde taal hebben geleerd.

De moderne hogere industriële cultuur is niet kleurloos: zij heeft zelfs een etnische kleur die mede haar wezen uitmaakt. Het culturele model houdt een aantal verwachtingen, eisen en voorschriften in die voor haar leden ver-

plichtingen zijn. Van een Engelsman wordt niet alleen verwacht dat hij de taal van William Shakespeare spreekt, maar ook dat hij blank is. Dit vormt een probleem voor degenen die door geboorte, taal en cultuur Engelsen zijn, maar niet voldoen aan de verwachtingen wat betreft de pigmentatie. Polen en Kroaten behoren katholiek te zijn, Perzen shiïeten, Fransen hoeven niet per se katholiek te zijn maar mogen in ieder geval niet islamitisch zijn.

Het is bekend dat de industrialisering niet overal tegelijk is doorgedrongen. Integendeel, de ontwikkeling is onregelmatig, er zijn enorme verschillen in ontwikkeling, grote verschillen in rijkdom en in economische en politieke macht. Tussen de meer en de minder ontwikkelde volken ontstaan grote, pijnlijke conflicten. Er staan sterke beweegredenen om grenzen te trekken en anderen buiten te houden, zowel tussen meer ontwikkelde en als tussen minder ontwikkelde groepen. De meer ontwikkelde gebieden importeren goedkope arbeidskracht uit minder ontwikkelde gebieden, maar aarzelen in het algemeen als het er om gaat het volledige burgerschap en het hoge peil van sociale infrastructuren te verlenen aan paria's die nog maar kort in het land wonen en cultureel anders zijn. Armoede en discriminatie brengen een deel van hen tot een crimineel bestaan dat het vooroordeel tegen hen nog versterkt. Het gevolg is dat de nationalistische sentimenten die zulke bevolkingen verdelen, nog sterker worden.

Er is nog een andere belangrijke factor. Waar kapitalistische verhoudingen heersen, kunnen achtergebleven gebieden zich niet gemakkelijk ontwikkelen door de concurrentie van de meer ontwikkelde gebieden, waardoor zij gedwongen zijn zich af te sluiten. Als er al een centraal leiderschap is, wordt ontwikkeling nagestreefd door middel van afsluiting en economisch of politiek en cultureel protectionisme om zo de politieke en militaire macht van de elite en de eenheid van het gebied waarover zij de scepter zwaait, te versterken. Als het achtergebleven gebied tevoren deel uitmaakte van een koloniaal of semi-koloniaal rijk, zien de plaatselijke elites het voordeel van een afzonderlijke eenheid, waarbinnen zij het monopolie zullen hebben van de toegang tot politieke en andere posities en niet in een groter geheel hoeven te concurreren met rivalen die over een oudere opleidingstraditie beschikken. Op grond hiervan is het meer dan waarschijnlijk dat er afzonderlijke politieke eenheden zullen ontstaan, verbonden met het onderwijssysteem en dus met het systeem van culturele symbolen en beelden dat aan ieder van hen eigen is.

WORTELS

Ziehier het algemene scenario van de overgang van preïndustriële, niet-nationalistische samenlevingen naar industriële nationalistische samenlevingen. In de eerste veroorzaakt een grote rijkdom aan culturele verschillen die er vaak dwars doorheen lopen, in het algemeen geen politieke onrust. Integendeel, zij tenderen ernaar de bestaande politieke en maatschappelijke structuren te sanctioneren en te ondersteunen. Omgekeerd veroorzaakt de standaardisering van de produktieve activiteiten in een stelsel van industriële produktie een geheel aan intern homogene en naar buiten gedifferentieerde politieke eenheden die tegelijkertijd politieke en culturele eenheden vormen.

De politieke eenheid (de staat) is de beschermer van een cultuur, de cultuur is het symbool en de legitimering van de staat. De Engelse monarch heet officieel beschermer van een geloof, maar in feite beschermt de moderne Engelse staat een cultuur, niet een doctrine. Het aantal eenheden van dit soort op aarde is veel kleiner dan het aantal culturele verschillen in het verleden. De grenzen ervan weerspiegelen nu ten dele de grenzen van enige van de grootste preïndustriële culturen en ten dele de conflictpunten die op de weg naar industrialisering via ongelijke ontwikkelingen infectiehaarden werden. De kleinere culturele eenheden neigen te verdwijnen, terwijl de grotere in politiek opzicht belangrijker worden. Dat is de kern van het probleem.

Deze theorie lijkt misschien een versie van het klassieke historisch materialisme inzoverre het een verband legt tussen het verschijnsel waar zij zich mee bezighoudt, het nationalisme, en de voornaamste produktiewijze van de tijd waarin dat verschijnsel begint door te zetten. Er zijn echter twee verschillen met het historisch materialisme: zij erkent ten volle de toegenomen kracht van het politieke nationalisme, waar wij tenslotte vanuit waren gegaan, en ten tweede gaat haar aandacht niet in de eerste plaats uit naar het bezit van het kapitaal, maar naar de aard en de implicaties van de soorten bekwaamhedem en activiteiten die in de moderne produktiewijze een rol spelen.

De theorie levert een verklaring waarom het nationalisme, dat in het verleden niet veel betekende, nu zo'n belangrijke rol is gaan spelen. Het is waar dat zij niet alle aspecten van de tegenwoordige situatie kan verklaren. Zij verklaart bijvoorbeeld niet waarom het Duitse nationalisme in de nazitijd zo extreem is kunnen worden. Of hoe het komt dat de Canadezen zo vasthouden aan hun tegenwoordige politieke eenheid, ofschoon de Engelstalige Canadezen toch niet de minste moeite hebben met hun zoveel op die van de Verenigde Staten lijkende staatkundige organisatie. Wat heeft deze theorie te bieden aan wie in de dagelijkse werkelijkheid de verstorende invloed van het nationalisme wil bestrijden?

Het verlangen naar een culturele (etnische) identiteit is niet een hersenspinsel, geboren in het brein van verwarde romantici, verbreid door onverantwoordelijke extremisten en gebruikt door egoïstische bevoorrechte klassen om de massa's dom te houden en hun aandacht af te leiden van hun werkelijke belangen. Het is geworteld in de reële levensomstandigheden van deze tijd en kan niet tot zwijgen worden gebracht door goede wil en prevelementen over universele broederschap of gevangen zetten van extremisten. Wij moeten die wortels begrijpen en met de vruchten ervan leven, of we het leuk vinden of niet.

De aanpassing aan nieuwe realiteiten kan niet altijd pijnloos verlopen. De preïndustriële wereld heeft ons een gevarieerd geheel van culturele en maatschappelijke verschillen en een groot aantal grenzen nagelaten die geen rekening houden met etniciteit. Het moderne leven brengt een egalitarisme (waarvan de wortels lijken op die van het nationalisme) met zich dat, anders dan wat in de oude wereld het geval was, volkomen vijandig staat tegenover de banden tussen bevoorrechting of benadeling en etnische verschillen.

Het verdraagt enkele privileges, maar niet op basis van culturele of etnische

verschillen. En het is ook tamelijk allergisch voor het niet overeenstemmen van politieke en etnische grenzen. Het corrigeren van al deze overblijfselen uit voorbije tijden kan niet altijd vreedzaam verlopen. Wij mogen van geluk spreken als het mogelijk is via eenvoudige assimilatie en grenscorrecties zonder een beroep op de brutere methoden die in de loop van deze eeuw zijn toegepast.
Er is plaats voor een gedeeltelijk optimisme. De spreiding van economische welvaart kan de etnische sentimenten minder fel maken. Als twee bevolkingen die eerder etnische conflicten met elkaar hadden, beide even gunstige economische vooruitzichten hebben, kan de acute spanning tussen de twee, ontstaan als gevolg van de ongelijke economische ontwikkeling en zichtbaar en explosief geworden door etnische culturele verschillen, geleidelijk verdwijnen. Er zijn voorbeelden dat dit inderdaad gebeurde en men moet hopen dat het een algemeen verschijnsel wordt.

WAT IS EEN NATIE?*

Edgar Morin

Het ontstaan van het verschijnsel natie hangt samen met het ontstaan van grote politieke formaties die het kader van een stam te buiten gingen, aan een bepaald gebied gebonden waren en onder een centrale macht stonden. In de oudheid bewoog de grootte van die formaties zich tussen het formaat van een imperium en van een stad. Als het keizerlijke Rome in zijn nadagen aan het hele keizerrijk burgerrechten geeft, creëert het daarmee echter geen natie.
Het verschijnsel natie is in West-Europa ontstaan na een langdurig proces: het uiteenvallen van de westelijke christenheid, het verval van het feodalisme, de onderwerping van de feodale heren aan koninklijk gezag, het ontstaan van steden en van een burgerij. De zich ontwikkelende centrale staat slaagt er na verloop van tijd in de aristocratie aan zich dienstbaar te maken en deze gaat dan het kader van de strijdkrachten vormen. Tegelijkertijd brengt zij een stelsel van verbindingen tot stand en voert zij een regelmatig bestuur in over een grondgebied dat langzaam, moeizaam en langs afwisselend vreedzame en gewelddadige weg een territoriale, culturele en vaak ook taalkundige eenheid wordt.

Godsdienst, taal en etniciteit kunnen belangrijke factoren vormen bij het uitkristalliseren van een natie maar zijn geenszins van doorslaggevende betekenis. Er zijn naties met twee of meer talen (ofschoon dat veel problemen kan opleveren, met name wat betreft eenheid en identiteit); ook het aanhangen van eenzelfde godsdienst temidden van een omgeving met een andere, eventueel vijandige godsdienst blijkt niet zoveel uit te maken. Hetzelfde wat betreft rasgelijkheid of vermenging van rassen. Intussen werd het nationale gevoel soms zo sterk matri-patriottisch dat het op een gevoel van bloedverwantschap

---

* Edgar Morin is een Frans socioloog. Bas Moreel vertaalde en bewerkte dit eerder in *Volontà* 2-3/1991 verschenen artikel.

ging lijken en er soms rassenmythen ontstonden.
Van een nationale identiteit was voor het eerst sprake in Frankrijk en Engeland bij en door een vermenging van verschillende volkeren, met als resultaat een culturele eenheid die sterk als etnisch (biocultureel) werd beleefd. Het was een laat resultaat van een langdurig proces waarin veel factoren een rol speelden en waarbij een gebied omsloten door natuurlijke grenzen onder een centrale staatsmacht kwam te staan die zich onafhankelijk maakte en geen enkele macht boven zich erkende (omdat de natie op haar niveau een werkelijkheid is die boven alle universele werkelijkheden, zoals godsdienst en mensheid, staat en boven alle werkelijkheden beneden natieniveau, zoals gezin, dorp of provincie).
De aanwezigheid van een centrale staatsmacht is dus van grote betekenis bij de natievorming. Er komt echter een ogenblik dat het nationale bewustzijn vraagtekens gaat zetten bij de bestaansreden van die staatsmacht die de natie heeft gevormd en het ontstaan van de nationale identiteit heeft bewerkt. Het laatste stadium in de ontwikkeling van de moderne naties is aangebroken als de natie niet meer afhankelijk is van de staat waaraan zij haar bestaan te danken heeft, en de staat aan zich wil onderwerpen. De staat wordt dan een produkt van de natie.
De Franse Revolutie is het moment waarop de natie tegen de staat in opstand komt en haar vernietigt; maar vervolgens vormt die natie haar eigen nieuwe staat als bevestiging van haar eigen ontologische authenticiteit, een streven op onnavolgbare wijze verwoord in de formule van de 'ene en ondeelbare' natie. Daarom zal het nationalisme, zullen de diverse vormen van nationalisme de staat kunnen bestrijden als die in hun ogen de natie schade berokkent of verraadt. Anderzijds kan nationalisme nooit zonder staat. De natie draait om de staat als historisch-sociologische kern.
De problemen die samenhangen met het instituut natie (leger, school, enz.) laten wij hier buiten beschouwing en we beperken ons tot die welke samenhangen met
* het nationale gevoel, als het om de affectieve kant van het verschijnsel gaat;
* het nationale bewustzijn, als het gaat om de psychologische kant;
* de nationale identiteit, als het om de antropologisch-sociologische kant gaat.
Deze drie aspecten hangen met elkaar samen: er bestaat een verband tussen de affectieve, de psychologische en de antropologisch-sociologische kant van het verschijnsel natie. Ofschoon een recent verschijnsel in de geschiedenis van de mensheid, raakt de natie niettemin de meest fundamentele potenties van de mens. Als historisch-maatschappelijk verschijnsel speelt de natie een hoofdrol in de moderne wereld omdat zij een sleutelprobleem vormt voor de menselijke persoon. Dit verklaart al enigszins waarom er nu naties zijn die anders tot stand komen dan in het begin.
Het iets dat zich over de wereld verspreid heeft en zo gemakkelijk heeft kunnen 'kiemen' (in de betekenis van 'de kiemen van nieuwe naties in zich dragen') noem ik verderop in het ene geval nationaal gevoel, in het andere nationale identiteit. Het nationale gevoel is een 'complex', een psycho-affectieve werkelijkheid ontstaan door het samenkomen, samenklonteren, tot een organisch geheel synthetiseren van ana-

lytisch isoleerbare elementen. De psycho-affectieve basiscomponent ervan kan omschreven worden als een matri-patriottische component, als de uitbreiding tot de natie van de gevoelens die een kind ten opzichte van zijn ouders heeft. De natie is bi-sexueel: zij is moederlijk-vrouwelijk als moederland waarvan de kinderen moeten houden en dat zij moeten beschermen. En zij is vaderlijk-mannelijk als altijd in zijn recht staand en dwingend gezag dat onder de wapens roept en verplichtingen oplegt.

De psychisch-affectieve component van het behoren tot een natie bevat een mogelijkheid van racisme. De natie vormt immers een 'ras', niet in biologische maar in culturele zin, verondersteld dat zo'n zin mogelijk is. De familiecomponent is gebaseerd op het verleden, op de clan, die het individu met de voorouders verbindt. Het onderwijs op school in de lange, wisselvallige geschiedenis van de natievorming vervult de belangrijke functie van het inbrengen van nationaal lymfevocht in het individu, dat zich daardoor betrokken gaat voelen bij de overwinningen en de nederlagen van de natie. Hoe meer het doordrongen is van de roem en de heroïsche roes waarin het zijn zelfbeeld kan projecteren en vergroten, of hoe meer het doordrongen is van de pijn die de intiemste vezels van zijn identiteit raakt, hoe meer voelt het zich met zijn vaderland verbonden.

De verhalen over de geschiedenis van de natie brengen zo een zeer vèrgaande identificatie tot stand tussen het individu, dat op een gegeven tijdstip leeft, en het grote historische wezen dat als een halfgod uit de oudheid leeft en vecht voor zijn onsterfelijkheid. Dit wezen is de grote voeder van het individu, dat het in ruil daarvoor trouw verschuldigd is. In tegenstelling tot de archaïsche clan, die geen oervader heeft, kan de natie steeds opnieuw worden gesticht door telkens een andere vader des vaderlands (in Frankrijk: Vercingetorix, Jeanne d'Arc, Henri IV en anderen); het is een religie met een eigen pantheon.

IDENTITEIT

In het grote historische wezen kan de verbinding tot stand komen tussen het alleenstaande sterfelijke individu en iets dat deel heeft aan de kosmische tijd en dat zegevierend de dood weerstaat, dat wil zeggen: aan het kwaad dat de tijd met zich brengt maar niet in zich heeft. De verbinding met een vaderland maakt ons voor ons gevoel wezens die in de tijd leven en tegelijk onsterfelijk zijn. Zij brengt tussen individu en groep een in twee richtingen werkende osmose tot stand. Het individu is niet alleen afhankelijk, het krijgt ook iets: niet alleen bescherming en veiligheid maar ook roem en aanzien. Het gaat niet alleen op in een identificatie, het legt ook de grondslag voor zijn eigen eigen identiteit.

Identiteit berust ook op verschillen: zij laten het bijzondere uitkomen. De natie schept zo'n verschil, een diepgaand verschil, zij maakt dat er een 'wij' en een 'de anderen' is. In de Europese geschiedenis hebben de grenzen en vijanden een belangrijke rol gespeeld in het vormen van nationale identiteiten. Grenzen maken een gebied tot een onschendbaar geheel. 'Vijanden' maken de nationale identiteit tot een vraagstuk van leven en dood, van bestaan en van vrijheid. Zij brengen ook de nodige agressieve fixaties op 'Wie is beter?' en 'Wie is slechter?'.

De natie vervult alle behoeften aan affectie en aan identiteit. In theorie is zij niet de enige die dat kan. Familie, stad en religieus of seculier geloof kunnen dat eveneens en doen dat ook. Maar het feit dat er van die grote historische verbanden als de naties zijn, maakt dat de mensen niet genoeg hebben aan familie of aan stad of dorp. Dit is nog meer het geval door het wegvallen van de grote gezinsverbanden en door de intensivering en uitbreiding van de verbindingen. Anderzijds zijn de wereldwijde, bovennationale verbanden te zwak om op dit gebied met de natie te concurreren. Het christendom als alomvattende levensbeschouwing is weggevallen zonder echt handen en voeten te hebben gekregen in de Middeleeuwen, toen de gelegenheid daarvoor bestond.

De leegte die daardoor ontstond, is door de natie opgevuld: de verschillende humanistische stromingen en internationales hebben de mensen nooit zo aangesproken. Er blijft zo voor de natie een gigantische historische afgrond te vullen. De eerste natie ter wereld (het revolutionaire Frankrijk) heeft trouwens eigenlijk alle andere naties geschapen en daar waar geen natie is, een leeg gevoel. Het bestaan van koloniale naties heeft weer gedekoloniseerde naties geschapen. En tenslotte veroorzaakt de moderne wereld zoveel onzekerheid, frustraties en trauma's, terwijl het gevoel onweerstaanbaar door de vloed van de geschiedenis te worden meegesleept zo sterk is geworden dat de nationale identiteit nog steeds beantwoordt aan de behoefte aan zekerheid en veiligheid en de mensen verzoent met de tijd waarin zij leven.

De grote affectieve investeringen die de mensen in de natie doen, en de objectieve krachtbron die de staat vormt, maken tezamen de natie tot een 'idool', zoals Arnold Toynbee zegt, en het nationalisme tot een religieuze levenshouding. Volgens Toynbee is de natie een idool geworden doordat het geloof dat de mensen vroeger in het christendom hadden, is overgegaan op de seculiere staten waarin het Westen verdeeld was geraakt. In zijn ogen is het nationalisme verreweg de belangrijkste religie van de westerse wereld.

De natie is een idool kunnen worden doordat die westerse wereld er een moeder- en vaderbinding mee is aangegaan en die heeft verheerlijkt, doordat de natie op haar manier en op haar niveau de plaats van de cultus van de huiselijke haard en van de eredienst aan de voorouders heeft ingenomen, iets waaraan nog geen enkele menselijke groepering zich heeft kunnen onttrekken, omdat zij (evenals de verering van het kosmische Zijn) laat deel hebben in een zijn dat tegelijk historisch en transcendent is. De natie heeft ook de majesteit van het sacrale. De decreten van de natie laten geen tegenspraak toe. Aan haar is onvoorwaardelijke gehoorzaamheid verschuldigd. Ten opzichte van de natie gelden taboes, riten en ceremoniën (vlaggen, volksliederen, herdenkingen), zij heeft haar helden en haar grote mythen.

De natie heeft met andere woorden succes doordat zij in staat is te voldoen aan enkele van de diepste en fundamenteelste behoeften van de mens.

Dat succes houdt in het Westen echter een fundamentele contradictie in: zeven eeuwen van een praktisch ononderbroken oorlogstoestand waarin iedere natie zich als de natuurlijke vijand van de andere zag, terwijl tot nu toe tweemaal Europese nationale oorlogen op een wereldoorlog uitliepen. Deze contradic-

tie wordt momenteel in West-Europa weliswaar minder maar in de rest van de wereld komt zij nu tot uitbarsting: er zouden zelfs duizenden oorlogen zijn als er geen internationale politiemachten waren.

NIEUWE NATIES

Het verschijnsel natie, dat in het Westen na eeuwenlange processen tot stand is gekomen, is nu bezig zich over de rest van de wereld te verspreiden en daar vorm aan te nemen zonder diezelfde vormingsprocessen. De eerste golf nieuwe naties betrof het westelijk halfrond, waar in eerste instantie kolonies zich van de metropolen losmaakten: eerst de VS, dan Latijns Amerika, dat in in talloze fragmenten uiteenvalt. De tweede golf betrof midden- en oost Europa (1848), de derde Japan, dat onder de Meijdynastie tot een natie-staat uitkristalliseert (1868-1918). De vierde golf zet de Balkan op haar kop (1914-1918) en werkt door in het Verre Oosten. De vijfde, tenslotte, ontstaat na de oorlog 1939-1945 en betreft de hele Derde Wereld.

Natie, nationaliteit en nationalisme zijn nu overal op onze planeet te vinden. De eis als nationaliteit erkend te worden is een universele eis geworden. De vorming van nieuwe naties doet het aantal tragische conflicten tussen naties natuurlijk nog toenemen en vermeerdert alleen maar de chaos van de geheel door krachtsverhoudingen beheerste internationale betrekkingen.

Bovendien brengen nieuwe naties nieuwe problemen mee: zij ontstaan als produkt van bevrijdingsbewegingen en beantwoorden aan identiteitsbehoeften die niet overal even sterk zijn maar wel reeds wortels hebben geschoten bij de in opkomst zijnde politieke intelligentsia en de stedelijke klassen van de exkoloniën. Die identiteitsbehoefte bestond echter al vóór de vorming van de natie-staat.

Een nationaal bewustzijn dat er al was vóór de natie zelf, leidt tot het ontstaan van een natie zodra de dekolonisering een feit is. Er treden echter kinderziekten op. Er zijn geen goede verbindingen, er is geen nationale economie en soms ook geen gemeenschappelijke taal; er is niets dat de volkeren binnen de willekeurig door de kolonisatoren getrokken grenzen met elkaar verbindt. De bovenbouw is er eerder dan de onderbouw en zet zich, het is niet te geloven, aan de opbouw van een onderbouw. De nationalistische politieke klasse zet een partij-staat op die een samenleving, een economie, in één woord: een natie op moet bouwen op basis van een etnisch en cultureel heterogene bevolking. Om dit te bereiken schakelt de politieke klasse natuurlijk dezelfde middelen in als voorheen de Europese naties: vijanden, gevaren, spanningen, breuken, agressie.

Een behoefte aan nationale identiteit die er is voordat er een natie is, probeert allerlei wegen. De behoefte aan een natie in de arabische landen aarzelt bijvoorbeeld tussen de reeds gevormde staten en het idee van een arabische natie. In Afrika heeft de behoefte aan nationale identiteit geaarzeld tussen de idee van een verenigd zwart Afrika en de gebalkaniseerde staten die er nu zijn. De natie is nog niet uitgekristalliseerd en het lijkt erop dat de balkaniserende krachten het zullen winnen aangezien er geen hegemonische macht is die te vuur en te zwaard een eenheid zou kunnen opleggen. Het arabisme wordt nationalisme; de negritude wordt nationalisme; zelfs de vanouds cultureel-religieuze

joodsheid wordt via de omweg van het zionisme Israelische nationaliteit en doet op seculiere wijze zijn rechten gelden op een twee duizend jaar geleden verloren territorium.
De wereld heeft zich ontwikkeld langs twee wegen die op een bepaald punt uit elkaar zijn gegaan om vervolgens weer naar elkaar toe te bewegen, maar wel ten nadele van elkaar. Tot de negentiende eeuw gingen economische- en natieontwikkeling gelijk op. In deze tijd is voor economische ontwikkeling een internationale samenleving, wereldwijde eenheid nodig, terwijl de nationalistische tendensen tot wereldwijde versplintering dreigen te leiden.
Niets wijst nog in de richting van een patriottisme dat van de mens uitgaat. De enige vijand van de mens is immers de mens. De strijd van de mens tegen de natuur is een metafoor: in feite temt hij haar alleen maar. Niets is de mens zo vreemd als de mens zelf. Hoe kan die mens zich een menselijk vaderland indenken zonder vijand en zonder vreemdeling maar met een behoefte aan liefhebben die hem het gevoel geeft dat zijn soort een eenheid vormt? Zal het kosmische tijdperk dat zich aankondigt, van de menselijke soort een eenheid maken?

OP ZOEK NAAR VERSCHILLEN*

Mira Oklobdzjija

Wat leerde je de afgelopen vijftig jaar in Joegoslavië op school (in alle republieken)? In de eerste plaats dat Joegoslavië zes republieken telde en twee autonome gebieden met even zo veel volken en talrijke etnische groepen (die allemaal in goede harmonie met elkaar leefden), er waren drie grote godsdiensten, het land was klein maar rijk aan mogelijkheden en heel interessant, rijk aan bodemschatten en met een Adriatische kust die veel mooier was dan die in Italië, een rijk geschakeerde culturele traditie, veel beroemde persoonlijkheden die het menselijke weten hebben verrijkt, en tenslotte een moeilijk maar heldhaftig verleden. In de loop van de geschiedenis was er altijd wel iemand die over de Joegoslaven wilde heersen maar de Joegoslaven hebben de Romeinen verjaagd, de Venetianen, de Turken, de Oostenrijkers en de Hongaren, ze hebben de fascisten overwonnen, 'nee' gezegd tegen Stalin, de valkuilen van het imperialisme vermeden, altijd wetend hoe een binnen- en een buitenlandse vijand aan te pakken. Bij dit alles hebben zij een faam opgebouwd van heldhaftigheid, eerlijkheid, hartelijkheid en gastvrijheid, met andere woorden hun basisfilosofie was 'broederschap en eenheid' (in combinatie met niet-gebondenheid en zelfbestuur).[1]

Zo kwam 1990 met de eerste vrije verkiezingen. Zij waren het gevolg van een crisis in het systeem die zich al jaren lang voortsleepte, en van inspanningen ter linker en ter rechter zijde om nieuwe waarheden te vinden. De eerste stappen van wat eufemistisch "onze jonge demokratie" wordt genoemd, hebben ver-

---

* Mira Oklobdzjija is als sociologe afgestudeerd aan de universiteit van Zagreb (Kroatië). Ze werkt momenteel in Amsterdam aan haar dissertatie over xenofobie. Haar artikel - geschreven voordat de burgeroorlog in Bosnië-Herzegovina losbarstte - is door Bas Moreel vertaald uit *Volontà* 2-3/1991. De voetnoten zijn toegevoegd door de Italiaanse vertaler.

warring veroorzaakt bij degenen die geloofd hadden wat hun vroeger was verteld, en euforie bij veel anderen die wat minder geloof hadden gehecht aan de verplichte leerstof.
Een jaar later zijn er nog steeds zes republieken (Slovenië, Kroatië, Bosnië-Herzegovina, Servië, Montenegro en Macedonië) maar ook is gebleken dat de 'broederschap en eenheid' een grote leugen en puur bedrog was. De twee autonome gebieden (Vojvodina en Kosovo) zijn niet autonoom meer maar gewoon delen van Servië. De vele volken (Serviërs, Kroaten, Slovenen, Moslems[2], Macedoniërs en Montenegrijnen) zijn ieder voor zich begonnen uit te rekenen hoeveel financiële schade de broeders van gistereen hun hebben berokkend, hoezeer zij economisch door hen zijn uitgebuit, cultureel verkracht en in menselijk opzicht bedrogen. Ook de minderheden, met name de Albanezen (in Joegoslavië bijna drie miljoen) proberen een betere plek onder de zon te veroveren, tot nu toe met weinig succes. Religieuze elementen voeden dit nationalisme ook, terwijl op de volkstellingsformulieren van dit jaar de nationaliteitsaanduiding 'Joegoslavisch' niet meer als keuzemogelijkheid voorkwam. De Joegoslaven vallen voortaan in de categorie 'anderen'.
In plaats van naar 'eenheid' streven de afzonderlijke republieken nu naar soevereiniteit en naar afscheiding, en in plaats van naar 'broederschap' naar verdeeldheid. De Joegoslavische gemeenschap kan kiezen uit twee samenwerkingsvormen: federatie en confederatie; Servië en Montenegro willen een federatie, de andere ex-republieken een confederatie. De natie is in de plaats gekomen van de klasse als belangrijkste categorie in de maatschappelijke werkelijkheid. Het individu moet nog even wachten. Dat gaat (meer of minder vrijwillig) op in de natie of staat machteloos aan de kant, opnieuw voorwerp van een ideologie of slachtoffer van belangentegenstellingen tussen republieken of politieke elites dan wel van allerlei pressies vanuit Europa of elders. De schrijver Mica Danojlic zegt: "De natie is, helaas en gelukkig, het laatste, onbereikbare refentiepunt voor het individu. Alleen de natie is in staat het uit het lood geslagen individu een houvast te verschaffen waaraan het enige zekerheid ontleent. De waarde en de zin van het individuele leven, de vrijheid, is natuurlijk het belangrijkste. Als die mogelijkheid van zelfbevestiging wegvalt, herinneren de mensen zich dat zij tot bepaalde nationale groeperingen behoren. Als we niet echt mens kunnen zijn, proberen we Serviër, Duitser, Ier of Griek te zijn". In Joegoslavië (en daar niet alleen) denken de meeste mensen nog dat ze de vrijheid (of hun menselijkheid) cadeau zullen krijgen. Zo'n cadeau geven of krijgen is natuurlijk onmogelijk maar het is heel menselijk dat niet te begrijpen.
Hoe het hedendaagse Joegoslavië in het kort beschrijven? Voor informatie moet je er de televisieprogramma's van tenminste drie republieken bekijken, tenminste vijf officiële of onafhankelijke dagbladen lezen en tegelijk de Europese massamedia volgen om te zien hoe allerlei gebeurtenissen en toestanden worden voorgesteld (het laatste ook om te weten wat er in de wereld gebeurt, aangezien de Joegoslavische massamedia zich heel sterk beperken tot de gebeurtenissen in eigen land en omgeving en minimaal aandacht besteden aan gebeurtenissen buiten de Balkan).
In politiek opzicht dient de meeste aan-

dacht te gaan naar het nationalistisch triomfalisme. de gewapende botsingen, de doden, gewonden en ontvoerden, de van de buitenwereld afgesloten dorpen, de wegversperringen, de onduidelijke positie van de strijdkrachten in de republieken, het illegale wapenbezit, de eindeloze vruchteloze vergaderingen van de presidenten van de republieken (door een Italiaanse krant terecht 'cowboys' genoemd), het niet functionerende federale presidentschap, het door niemand serieus genomen federale parlement, de groei van de rechtse partijen, de wanhopige, vruchteloze pogingen van links en van burgercomitees om zich te laten horen. Op wettelijk niveau heerst een totale chaos door het naast elkaar bestaan van zeven wetsstelsels (zes republieken en de federatie) met als gevolg gerechtelijke procedures waarin rekening moet worden gehouden met twee wetsstelsels en gerechtelijke uitspraken waarin niet wettelijke maar politieke overwegingen de doorslag geven.

Op economisch niveau is de toestand nagenoeg catastrofaal als gevolg zowel van hypotheken uit het verleden als van het ineenstorten van de binnenlandse markt en van het achterwege blijven van buitenlandse hulp (afhankelijk gesteld van normalisering van de politieke situatie), waardoor koopkrachtdaling, toenemende inflatie, sterke, onverwachte toeneming van de werkeloosheid, onmogelijkheid (met zeldzame uitzonderingen) bij de banken buitenlandse valuta op te nemen[3], onvoldoende vertrouwen bij buitenlandse investeerders om geld te steken in een 'risicogebied', stagnatie in het toerisme, steeds één van de belangrijkste activiteitengebieden van het land (in juni 1991 was het aantal geregistreerde buitenlandse bezoekers slechts vijf procent van dat van een jaar eerder).

Het sociale klimaat in het algemeen wordt gekenmerkt door angst, wantrouwen, haat, nadruk op de verschillen tussen de verschillende etnische groepen, een florerend nationalisme in allerlei vormen. Alles bij elkaar is Joegoslavië op het ogenblik een ideaal jachtgebied voor avontuurlijke journalisten en voor sociale wetenschappers die met eigen ogen en niet uit boeken willen zien hoe stammenconflicten zich ontwikkelen, hoe snel maatschappelijke structuren kunnen veranderen en hoe machtsverdelingen kunnen verschuiven.

VERLEDEN

Dit alles is slechts een samenvattende schets van de situatie en niet een simpele frase om aan te geven dat de Joegoslavische crisis een complex en gecompliceerd verschijnsel is. Om het nationalisme, dat één van de voornaamste kenmerken van de crisis is, te kunnen begrijpen, moeten wij naar het verleden kijken. Wat daarbij vaak over het hoofd wordt gezien, zijn de politieke en etnografische verschillen.

Een politiek-geografische kaart verdeelt de republieken volgens een Noord-Zuid as, zodat er gesproken wordt van noordelijke republieken: Slovenië en Kroatië, een centrale republiek: Bosnië-Herzegovina (in een uiterst precaire positie), en zuidelijke republieken (waar het zogenaamde socialistische stelsel nog gehandhaafd is): Servië en Montenegro, terwijl de meest zuidelijk (of nauwkeuriger gezegd: zuid-oostelijk) gelegen republiek Macedonië verklaart op ongeveer dezelfde lijn te zitten als de noordelijke (noord-westelijke) republieken. Op een etnografische kaart met culturele grenzen krijgen we echter een

ander beeld. De etnografische en culturele grenzen lopen Oost - West (Zuid-Oost - Noord-West). Cultureel gezien is er, gerekend vanaf de kust, eerst een mediterrane zone (met politiek gezien delen van Slovenië, Kroatië, Bosnië-Herzegovina en Montenegro), vervolgens in het binnenland de dinarzone (bestaande uit delen van Kroatië, Bosnië-Herzegovina, Servië en Montenegro), de pannonische zone (delen van Kroatië en Servië), de alpine zone met een deel van Slovenië, en tenslotte het gebied rond de rivieren Vardar en Morava, dat een deel van Servië en Macedonië omvat en culturele banden heeft met Bulgarije, Griekenland en Albanië, de andere Balkanlanden.

Omdat de voornaamste crisishaard zich in Kroatië bevindt, om precies te zijn: in de stad Knin en naburige gemeenten (het gebied Krajina), zullen we bij deze zone even stilstaan. Hier grenzen de mediterrane en de dinarzone aan elkaar, hier wonen Serven en Kroaten, politiek gezien behoort het gebied tot Kroatië, terwijl de meerderheid van de bevolking uit Serviërs bestaat en autonomie verlangt met aansluiting bij Servië (waaraan het niet grenst). Hierdoor nadert de crisis een zeer gevaarlijk punt omdat men (in het ene kamp in positieve en in het andere kamp in negatieve zin) over grenswijzigingen begint te praten, iets wat tot nog meer geweld zou kunnen leiden dan er nu al plaats vindt.

Het verschil tussen de politieke en de etnische grenzen speelt in de conflicten die zich nu in Joegoslavië afspelen, een grote rol. In ieder cultureel opzicht (dus op alle niveau's van het dagelijkse leven) lijken de bewoners van de dinarzone - bij alle verschillen die ze (naast die in godsdienst en nationaliteit) inderdaad vertonen, het meest op elkáár. Een Kroaat uit dit gebied lijkt in cultureel opzicht veel meer op een Servische buur dan op een Kroaat uit Pannonië. Een nationaliteitenprobleem kan hier alleen door externe factoren ontstaan: plaatselijke factoren veroorzaken zulk een probleem niet omdat het een gemengde bevolking is die qua tradities en cultuur een eenheid vormt, ondanks conflicten in het verleden. Als we de zaken enigszins vereenvoudigd voorstellen, kunnen we zeggen dat de conflicten in de Krajina niet met traditie of cultuur te maken hebben maar met politieke oorzaken: bepaalde politieke elementen hebben er belang bij gehad de verschillen tussen de (orthodoxe) Serviërs en de (katholieke) Kroaten op te blazen en het gemeenschappelijke te bagatelliseren als zijnde bijkomstig en van weinig belang. Het komt erop neer dat geprobeerd is de bruggen van gisteren als kloven voor te stellen.

De Servische schrijver Jovan Cvijic heeft aan de hand van grondig onderzoek aangetoond dat de bevolkingen van de Balkanlanden na de komst van de Slaven in de zevende eeuw en vooral de laatste zeshonderd jaar in alle opzichten vermengd zijn geraakt. Turkse veroveringen brachten migratiestromen op gang die het hele Balkangebied beïnvloedden. "De migraties hebben het vroegere, etnisch reeds gediversifiëerde volkskarakter zo complex gemaakt dat het niet meer mogelijk is het wetenschappelijk te definiëren. Niemand is meer in staat met voldoende gezag vast te stellen welke etnische elementen een rol hebben gespeeld bij de vorming van de nationaliteiten die op het tegenwoordige Joegoslavische grondgebied te vinden zijn."

De rol van de godsdiensten hierbij valt niet te verwaarlozen. De godsdienst is vervlochten met het etnische moment, dat er vaak als synoniem mee wordt gezien, vooral in persoonlijke relaties. "Het orthodoxe geloof werd geïdentificeerd met de Servische en de Montenegrijnse nationaliteit als samenbindend etnisch symbool in de strijd tegen een andere godsdienst. Het katholicisme van de Kroaten en de Slovenen was een voertuig voor culturele en andere invloeden uit het Westen doordat het hen onderscheidde van mensen met dezelfde afkomst die in de loop van de geschiedenis oosterse invloeden hadden ondergaan, eerst van Byzantium, later van het Ottomaanse Rijk. Doordat een deel van de bevolking islamitisch werd[4], hebben we nu etnische moslems".

In de historische literatuur zijn verschillende opvattingen te vinden over het tijdstip en de wijze waarop het in het gebied Krajina tot botsingen is gaan komen. Dit gebied werd in de zeventiende eeuw (onder de naam Vojna krajina: Militaire zone) tot bufferzone gemaakt tegen de Turkse veroveringsoorlogen - het heette ook 'Antemurale Christianitatis' (buitengebied van het christendom). Sommige auteurs stellen dat de steeds terugkerende vijandelijkheden tussen de Kroatische en de Servische bewoners het gevolg waren van inmenging van Oostenrijkers en plaatselijke feodale heren.

Anderen zeggen dat de conflicten pas in de negentiende eeuw ontstonden, toen de bindende factor van de 'buitenlandse vijand' begon weg te vallen. "Zolang we onderworpen waren aan vreemdelingen, vormden we een eenheid, naar lichaam en ziel. Maar toen de opdeling van de landgoederen begon, kwam het tot conflicten tussen de leiders, die op het volk oversloegen. Het volk, dat tot dan toe een eenheid had gevormd, raakte verdeeld om politieke redenen, waar weer godsdienstige motiveringen op werden geënt". Hoe dan ook is het unanieme oordeel dat de conflicten beginnen bij de leiders, bij buitenlandse vijanden en bij feodale heren, niet bij de basis respektievelijk het volk. De geschiedenis volgt ook in deze onrustige contreien bekende wegen.

In de tijd dat de Vojna krajina (Militaire zone) werd gevormd, werden daar orthodoxe bevolkingsgroepen heen gebracht aan wie de Oostenrijkse keizers privileges verleenden; ze hoefden bijvoorbeeld niet als horigen te dienen zolang zij legerdienst deden.[5] Hiertegen verzette zich de plaatselijke adel, die zich de eigendom van de grensgebieden (tussen het Oostenrijkse en het Ottomaanse Rijk) ontnomen zag en geen pacht kon eisen van de geïmporteerde 'granicari' (grenstroepen). Bovendien begon de lokale bevolking diensten te verlenen aan de grenstroepen, waardoor zij niet langer aan de feodale heren onderworpen was.

Op instigatie van de plaatselijke adel begint de katholieke kerk nu propaganda te maken tegen de immigranten, natuurlijk zonder de werkelijke reden van haar optreden te onthullen. Vervolgens laat ook de orthodoxe kerk zich niet onbetuigd, om haar privileges veilig te stellen. "Op deze manier werden de klassebelangen weer eens verborgen achter godsdienstige voorwendsels. Het kon niet anders of de wederzijdse beschuldigingen en veroordelingen moesten wel sporen achterlaten bij de bevolking en aangezien de bevolking zich met haar godsdienst identificeerde, vormden deze gebeurtenissen een be-

langrijke factor in de botsingen tussen katholieken en orthodoxen, respectievelijk Kroaten en Serviërs".

NATIONALISME

Deze botsingen gaan ook in de latere eeuwen door. In de negentiende eeuw zijn nieuwe krachten aan het werk die de etnische tegenstellingen aanwakkeren. In deze tijd had Rusland veel invloed in Servië, in Kroatië en Slovenië werd het clericalisme sterker en tussen de bevolkingen wisselden conflicten en verzoeningen elkaar af en deden botsingen en interventies waar zij geen belang bij hadden, hun invloed gevoelen. Daar kwam in de twintigste eeuw geen verandering in; de botsingen die op het ogenblik plaats vinden, hebben in hoofdzaak te maken met herinneringen uit de tweede wereldoorlog.

In die tijd waren de Oestasji's (van de Onafhankelijke Staat Kroatië)[6] verantwoordelijk voor de dood van duizenden mensen in dit gebied. De slachtoffers waren in eerste instantie Serviërs, iets wat niet gemakkelijk uit het collectieve geheugen wordt gewist. Dat is één van de redenen waarom de Servische bewoners van de Krajina tegen de onafhankelijkheid van Kroatië zijn, ook al zijn de omstandigheden nu totaal anders en bestaat er geen enkele serieuze reden om de Kroatische leiding van nu te identificeren met de leiding van het Kroatië van 1941. Niettemin heerst er aan de ene kant een sterk wantrouwen en heeft de andere kant (dat wil zeggen de overheid van de andere kant) geen enkele overtuigende oplossing voor een vreedzame regeling weten te vinden. Anderzijds komt chaos in Kroatië de Servische leiding in het grotere verband van de Joegoslavische crisis goed uit, en doet die al het mogelijke om haar met propaganda en wapens nog erger te maken.

In de Krajina spelen twee factoren een rol: de tegenwoordige plaatselijke bonzen en de herinnering aan de slachtoffers en de botsingen uit het verleden (veroorzaakt door andere autoriteiten en andere bonzen). Verder wordt er gestookt vanuit Servië met traditionele leuzen zoals 'Alleen eendracht kan de Serviërs redden' en 'Alle Serviërs in één staat', terwijl Kroatië (het land waar hun gebied onder valt) komt met leuzen als 'God en de Kroaten' en 'Alles in ons land behoort ons, met een nieuwe vlag, een nieuw wapen, een nieuw volkslied, veranderde straatnamen (in Zagreb heet bijvoorbeeld het 'Plein van de Martelaren van het Fascisme' sinds kort 'Plein van de Kroatische Notabelen') en neemt de verheerlijking van de Kroatische natie alsmaar toe.

Ten minste gedeeltelijk is deze verheerlijking een reactie op een soortgelijke verheerlijking aan Servische kant, waar Slobodan Milosevic het nationalisme aanwakkert onder de benaming 'antibureaucratische revolutie' (met veel stampij tijdens de zogenaamde waarheidsmeetings). "De idealisering van de nationale symbolen heeft hetzelfde niveau bereikt als die van de traditioneel religieuze symbolen. We mogen de nationale symbolen niet 'heilig' noemen maar zo worden ze wel behandeld".

Het valt moeilijk te zeggen of er voldoende wijsheid, tactisch vermogen en gezond verstand beschikbaar zal komen om tot een vreedzame oplossing van de problemen te geraken. Daarvoor zullen in ieder geval nieuwe, nog niet uitgeprobeerde wegen moeten worden gevonden die voor iedereen aanvaardbaar kunnen zijn. De massamoorden van de laatste tijd in Kroatië wekken

niet veel hoop op een spoedige oplossing van de conflicten en op een spoedige terugkeer naar normale omstandigheden. Dit in de eerste plaats omdat de Serviërs van mening zijn dat alleen een verenigd en onafhankelijk Joegoslavië hun in Kroatië gelijke rechten kan waarborgen. De optimisten hopen op vrede, de pessimisten (de meerderheid) verwachten dat de gevechten zullen voortduren, in het ergste geval in de vorm van een grootscheepse burgeroorlog of van jaren lang voortslepende conflicten op de rand van burgeroorlog. Dat zou in Kroatië tot toestanden als in Ierland of Baskenland kunnen leiden.

Voorspellingen doen is altijd een ondankbare taak. Experts proberen zich eraan te onttrekken, niet uit lafheid of uit gebrek aan fantasie maar eenvoudigweg omdat op veel aspecten en factoren alleen degenen die de macht in handen hebben en aan de touwtjes trekken, invloed kunnen uitoefenen. In het geval van Joegoslavië is het om de vele reeds genoemde (en nog veel andere) redenen - waaronder vele op het terrein van de sociale psychologie (en pathologie) - niet mogelijk de afloop te voorspellen. Je kunt alleen veronderstellen en hopen dat uiteindelijk datgene het laatste woord zal hebben waardoor de mensheid zich vooral in ogenblikken van crisis zou moeten laten leiden: de rede.

Het volk wordt (evenals de clan) in de eerste plaats gekenmerkt door banden van bloed, taal en cultuur (in dit verband opgevat als maatschappelijk leven). "Het volk als etnische groep wekt het gevoel met anderen een gemeenschappelijke cultuur en een gemeenschappelijk lot te delen - in de zin van zich beschermd voelen tegen de bedreigingen uitgaande van natuur, oorlogen en vijanden". Dit gevoel uit zich in de vorm van patriottisme, van een op emoties, niet op rede berustend gevoel. Het behoort daardoor tot het psychische leven. "Door het al of niet terechte gevoel bedreigd te worden hopen zich frustraties op welke zich in agressiviteit uiten". Het verdedigingsmechanisme dat als gevolg van collectieve (alsook individuele) frustraties in werking treedt, bestaat in haat of wantrouwen tegenover anderen. Het gevoel tot een etnische groep te behoren kan zich uiten in het koppel liefde-haat (patriottisme-xenofobie), waarin beide uitingen vaak blind zijn.

In 1921 schreef Martin Buber: "Het volk is een levensuiting, de natie een bewustzijnsuiting, het nationalisme een uiting van een verbitterd bewustzijn". Het nationalisme is echter niet alleen een bewustzijnsuiting, het heeft ook iets instinctiefs en leidt tot kuddevorming. De rede leidt niet tot emotionele reacties.

Louis Wirth ziet vier categorieën van nationalisme: expansionistisch of hegemonistisch nationalisme, separatistisch of particularistisch nationalisme, marginaal nationalisme en het nationalisme van minderheden (Types of Nationalism, in *American Journal of Sociology* XLI (1936)). In Joegoslavië zijn op het ogenblik alle vier de categorieën van nationalisme waarneembaar. Sommige passen in de politiek die bepaalde republieken volgen en worden dan als aanvaardbaar beschouwd, andere als onaanvaardbaar. Over de manier waarop de wettelijke normen moeten worden toegepast, de gegevens moeten worden geanalyseerd en de verschillende vormen van nationalisme moeten worden gedefiniëerd zijn de opvattingen verdeeld. Maar iedereen is het erover eens dat er meerdere manieren be-

staan om het verschijnsel te analyseren, allemaal verschillend, allemaal in tegenspraak met elkaar. En weer verschijnt daar het koppel wij - zij; wij: democraten, zij: nationalisten.

IDEOLOGIE

Eén van de redenen om te willen begrijpen wat er aan de hand is, ligt in het recente verleden, in de politiek en in de ideologie die dat recente verleden hebben gekenmerkt. Tussen de tweede wereldoorlog en nu was de communistische ideologie de enige toegelaten referentie voor het maatschappelijke leven. Op het gebied van de persoonlijke relaties was de formule 'broederschap en eenheid' voorgeschreven, waarin alles wat verbond en verenigde werd benadrukt en zelfs verschillen (culturele) die moeilijk tot botsingen hadden kunnen leiden, werden ontkend.
In plaats van deze formule is nu de nationalistische ideologie gekomen. Het is interessant te constateren dat de programma's van alle nieuwe partijen die aan de macht zijn gekomen (en ook van enkele oppositiepartijen) van het nationaliteitenvraagstuk uitgaan met veronachtzaming van de economische problemen. Zo worden nu juist de verschillen benadrukt met veronachtzaming van het gemeenschappelijke en in plaats van tot 'broederschap en eenheid' worden de mensen nu opgewekt waakzaam te zijn wegens "het gebruikelijke gevaar van benadeling van de eigen belangen door anderen".
Zo ontstaan haat en wantrouwen, alle waarheden van gisteren worden tot leugens en de nieuwe vaders van het vaderland krijgen het vertrouwen. Veel theoretici zijn van mening dat de zo lang onderdrukte nationale gevoelens de kans moeten krijgen zich te uiten, terwijl anderen stellen dat een volk dat gewend is de leiders te gehoorzamen, veel te gemakkelijk te manipuleren is. Deze 'gehoorzaamheid aan het hoogste gezag' past in de patriarchale cultuur die het grootste deel van de Balkan beheerst.

President Tito was tientallen jaren lang de vader van alle Joegoslaven. Na zijn dood identificeerde niemand zijn gezag met het collegiale presidium dat de politieke functies van Tito op zich had genomen. Toen verschenen de nieuwe leiders die het emotionele vacuüm moesten opvullen en de last van de liefde van de verloren zonen op zich moesten nemen. Met hun beroep op de tradities, op god, op de oude helden, op de vergeten liederen, op de mythen en op het glorieuze verleden van de verschillende naties slaagden zij erin de massa's uit hun lethargie te wekken. Zonder echter te vergeten (als daar al aan te ontkomen was geweest) een aanzienlijk deel van die slapende energieën naar wantrouwen en haat te dirigeren. Ook al is het waar dat de tot dan toe verplichte gelijkheid en sterk gepropageerde gelijkvormigheid even weinig op werkelijkheid berustten als de nu gevoerde propaganda die zegt dat de bestaande verschillen niet te overbruggen zijn.
Het oude 'verdeel en heers' bewijst zijn doeltreffendheid weer eens. Tegenover de nationalistische romantiek maakt de rationele keuze geen kans. De Europese Gemeenschap en Amerika spelen de rol van strenge rechters; zij slagen er echter niet alleen niet in de partijen tot fair spel te dwingen maar weten ook niet hoe te handelen op een terrein waar iedere partij volgens eigen regels speelt.
Soms gebeuren er echter kleine dingen die enige hoop rechtvaardigen. Eén

voorbeeld. Het door Kroaten bewoonde dorp Kijevo in de Krajina was dit voorjaar van de buitenwereld afgesloten. Het leger was niet in staat door de barricades te breken die de bewoners van Servische dorpen hadden opgeworpen, zodat voedseltransporten en zelfs medicijnen en medische hulp Kijevo niet kon bereiken. Volgens het hoofd van de plaatselijke politie heeft de bevolking het beleg kunnen doorstaan doordat bewoners van andere (Servische) dorpen het benodigde iedere dag langs landweggetjes kwamen brengen.

Mogelijk doet dit soort voorvallen zich ook elders voor maar de brave journalisten vergeten dan die te vermelden. Gezien het heersende klimaat kan dit soort voorvallen hoe dan ook niet op veel publiciteit rekenen. Méér van dit soort voorbeelden zou misschien de scherpte van de haat en van het wantrouwen verminderen doordat de mensen weer zouden gaan terugdenken aan de betere tijden toen Serviërs en Kroaten nog zonder problemen door elkaar woonden. Misschien zouden ze dan gaan inzien hoe gevaarlijk (en historisch misdadig) het is zoveel nadruk te leggen op verschillen die objectief alleen bestaan voorzover ze de mensen worden ingepropagandeerd. Misschien zou dan ook blijken dat 'gewone mensen', eenmaal ontwaakt uit de hypnose, eerst van het communisme en nu van het nationalisme, over meer gezond verstand beschikken dan hun leiders. Die zouden daar echter niet blij mee zijn. Daarvoor zijn de verschillen hun te veel waard.

NOTEN

(1) 'Broederschap en eenheid' is een veel gebruikte propagandistische slogan uit de communistische tijd en de naam van een door Tito ingestelde politieke en militaire onderscheiding. (2) Tito had aan de moslems in Bosnië-Herzegovina de status van nationaliteit toegekend op hetzelfde niveau als de Servische en de Kroatische nationaliteit en niet alleen die van etnisch-religieuze groep. (3) Om de uitvoer van vreemde valuta tegen te gaan werd Joegoslavische burgers toegestaan officieel rekeningen in buitenlandse valuta aan te houden, waarop de rente ook in diezelfde valuta werd uitgekeerd. De tegoeden konden ook ieder ogenblik in die valuta worden opgevraagd. De gedeponeerde valuta's zijn nu plotseling uit de banken verdwenen. Kwade tongen beweren dat zij gebruikt zijn of gereserveerd om op de internationale zwarte markt wapens te kopen. (4) Bosnië-Herzegovina is de enige republiek met een grote islamitische bevolking (naast de Servische provincie Kosovo). Historisch is dat in de hand gewerkt doordat daar Bogumils woonden, een ketterse secte die, om onafhankelijk te blijven van de volkeren in de omgeving en gevrijwaard te blijven van onderdrukking, in grote aantallen tot de islam overging; het was toen in godsdienstig opzicht een zeer tolerante tijd. (5) De militaire dienst duurde vaak levenslang. Het waren boeren in legerdienst (vergelijkbaar met de tegenwoordige kibboetsniks) die hielpen een bufferzone te vormen tussen het Ottomaanse en het Oostenrijkse Rijk. De Servische immigranten waren afkomstig uit gebieden die door de Ottomanen bezet waren. De Oostenrijkse keizerlijke autoriteiten installeerden hen in de grensgebieden en boden hun aanzienlijke privileges voor hun legerdienst. (6) De Oestasji's (letterlijk: opstandelingen) waren Kroatische fascisten die tegen de Joegoslavische staat vochten voor een onafhankelijk Kroatië. Onder bescherming van het Italiaanse en Duitse fascisme werd de Onafhankelijke Staat Kroatië opgericht met aan het hoofd een koning uit het huis Savoye, een zekere Aimone (die zo voorzichtig was er nooit heen te gaan). Voor hun vlag gebruikten de Oestasji's het historische nationalistische schaakbordsymbool, dat de huidige Kroatische regering weer gebruikt. De Serviërs interpreteren dat als een overname van de ideologie van de Oestasji's.

ETNOCRATIE EN ANARCHONATIONALISME*

Slobodan Drakulic

Ofschoon een binnenlandse en dus per definitie burgeroorlog, kan het maar niet ophoudende gewapende conflict in Kroatië en Bosnië-Herzegovina niet als een louter binnenlandse aangelegenheid worden afgedaan. Evenals de conflicten in Libanon en Palestina moeten we het gewelddadige uiteenvallen van Joegoslavië ook vanuit internationaal perspectief bekijken.

In tegenstelling tot de meeste analysten die het hebben over balkanizering, balkanismen, enzovoort, beweer ik dat het tragische gebeuren in Joegoslavië een normale zaak is in de abnormale Europese geschiedenis van deze eeuw. Met andere woorden, de Joegoslaven (of ex-Joegoslaven als je wilt) zijn geen politiek-antropologische buitenbeentjes, ook niet in vergelijking met de spreekwoordelijke 'normale' Westeuropeanen. Allereerst zijn etnische tegenstellingen geen Balkanspecialiteit. Ook het uitlopen van die tegenstellingen op een gewapende conflicten is niets uitzonderlijks in de Europese geschiedenis, ook niet in de meest recente. Dit maakt gewapende conflicten natuurlijk niet minder tragisch of minder onmenselijk maar plaatst ze wel in een juist perspectief.

Lees bijvoorbeeld hoe Schotland onder Engelse heerschappij kwam. Of dichterbij in de tijd: de ellenlange verhalen over de wreedheden die gepaard gingen met de 'beschavende' verovering van India en Noord-Amerika door de Britten. En hun klassenstrijd thuis is ook niet steeds geweest wat je je zou voorstellen van een discussie tussen twee herenclubs. Om over hun ingrijpen in de geschiedenis van Ierland maar te zwijgen.

Je zou kunnen tegenwerpen dat Groot-Brittannië als de grootste koloniale macht aller tijden (in zijn 'gloriedagen') niet echt het voorbeeld is van een 'normaal' land. Maar neem een zo op het oog onschuldig voorbeeld als Zweden: barbarisme in de Middeleeuwen gevolgd door een geschiedenis van min of meer geslaagde veroveringsoorlogen en pogingen tot kolonisatie tot in Centraal Afrika toe. Waarbij we bijna zouden vergeten dat de welvaart waardoor deze steunpilaar van vredesstreven in deze tijd nu zo bekend is, tenminste ten dele is gebouwd op fundamenten die in de tijd van de tweede wereldoorlog zijn gelegd met staalleveranties aan nazi-Duitsland.

Enzovoorts. Waar we ook kijken zien we volken en hun leiders druk bezig met allerlei activiteiten waarvan er veel heel oneerzaam zijn.

---

* Slobodan Drakulic is als socioloog afgestudeerd aan de universiteit van Zagreb (Kroatië). Hij emigreerde enkele jaren geleden naar Canada vanwege de uitzichtloze toestand in het voormalige Joegoslavië. Het eerste gedeelte van dit artikel is de samenvatting van een lezing, gehouden in Toronto (Canada) in april van dit jaar. Het tweede gedeelte is ontleend aan een artikel in het voorjaarsnummer 1992 van *Germinal* (Triëst), oorspronkelijk getiteld 'Ethnocracy, War and Anarchonationalism'. Vertaling en bewerking: Bas Moreel.

Burgeroorlogen komen in de Balkanlanden ook niet vaker voor dan het geval (geweest) is op het Iberisch Schiereiland, op het Apennijnse Schiereiland, in het Duitse rijk, op de Britse eilanden of in Frankrijk. Hetzelfde geldt voor godsdienst- en interetnische oorlogen: Spanje, Frankrijk, Italië, Duitsland, Groot-Brittannië, Bohemen.
Veroveringen hebben de Balkanvolken, met uitzondering van de Turken, niet op hun conto staan: dat ging hun vermogen te boven. De meeste zijn juist door andere veroverd geweest: door Hongarije, Oostenrijk, Turkije, Venetië. Niet dat ze het niet geprobeerd hebben, integendeel: de meeste Balkanstaten waren maar al te bereid op veroveringstocht te gaan zodra zij zelf bevrijd waren. Dat gebeurde met name in de tweede helft van de negentiende eeuw en kwam tot uitbarsting met de Balkanoorlogen van 1912 en 1913 en gedurende de eerste wereldoorlog. Joegoslavië is zelf een oorlogskind en resultaat van de positie waarin overwinnaars en overwonnenen zich in 1918 bevonden. Elders in Europa was het niet anders: ook Finland, Polen, de Baltische Staten, Tsjechoslowakije, Oostenrijk en Hongarije zijn oorlogskinderen uit die tijd.
Het bijzondere van Joegoslavië is gelegen in zijn ongewoon heterogene bevolkings- en godsdienstige samenstelling. Op zichzelf verklaart die heterogeniteit de nu uitgebroken oorlog echter niet.

De EG heeft een grote rol gespeeld in het uitbreken van de oorlog, eerst in Slovenië en vervolgens in Kroatië. Eerst hield zij onwrikbaar vast aan de onschendbaarheid van de Joegoslavische eenheid (juni 1991) om ongeveer twee weken later hetzelfde te doen voor het grondgebied van Slovenië en Kroatië. Zo ging het veel bekritiseerde Joegoslavische leger aan de slag op grond van de eerste stellingname van de EG en vervolgens de Sloveense en Kroatische strijdkrachten op grond van de tweede.
De EG politiek was in dit geval meer dan een 'vergissing' of een 'verkeerde inschatting'. Naar mijn mening bevorderde de EG het uitbreken van de oorlog door eerst de ene, dan de andere en enige tijd praktisch beide partijen in het conflict te steunen. De oorzaak van de chaos die daarvan zowel nationaal als internationaal het gevolg was, kan nu al worden aangewezen: de snel veranderende machtsverhoudingen in de wereld, ook in het Westen, waar het verenigde Duitsland opkomt als politieke hoofdrolspeler in Europa met de VS verdrongen naar de positie van toezichthouder - in het beste geval. Met het doordrijven van de erkenning van Slovenië en Kroatië demonstreerde Duitsland zijn aspiraties weer een wereldmacht te worden.

Tot nu toe hebben alle betrokken partijen de oorlog verloren: de nationalistische Kroaten beloofden een Groter Kroatië (tot de Drina en Zemun) en zitten nu met een in stukken gehakte verzameling gebieden, het geheel gereduceerd tot tweederde van wat het voor het uitbreken van de vijandelijkheden was; de Serviërs in Kroatië kwamen in opstand tegen de Kroatische staat uit vrees voor vervolgingen zoals tijdens de tweede wereldoorlog: een derde van de oorspronkelijke bevolking verblijft nu als vluchteling in Bosnië-Herzegovina, Servië en elders; de Servische nationalisten wilden een staat hebben die alle in Joegoslavië wonende Serviërs zou omvatten - wat we nu zien is dat de Serviërs uit ex-Joegoslavië in verschil-

lende Servische staten en quasi-staten wonen met het vooruitzicht nog een hele tijd zo verdeeld en onder bescherming van de Verenigde Naties te moeten leven; Duitsland slaagde erin na zijn hereniging oude achterdocht te doen herleven en er een paar 'bevriende' staten bij te krijgen die het naar de ogen kijken en geld verwachten van hun beschermer.

De burgeroorlog hielp een groot deel van de oppositie tegen de regimes in Kroatië en Servië uit te schakelen. Maar tegelijkertijd riep zij nieuwe opposities in het leven, misschien niet zo talrijk maar in ieder geval meer anti-etnocratisch, allemaal uit verzet tegen de zinloze oorlog. Een groot deel van die oppositie bevindt zich nu in het buitenland, waar veel mensen heen gevlucht zijn, tienduizenden en meer, en helemaal spontaan: ze wilden geen dienst doen in een van de twee oorlogsmachines. Maar een gedeelte van de oppositie is in het land gebleven en schijnt daar ook te zullen blijven.

Je zou denken dat je de anarchisten daar zult vinden, vechtend tegen de oorlog en tegen het aan alle kanten veld winnende militarisme. Sommigen doen dat inderdaad. Maar anderen schijnen zich het hoofd te breken over de vraag hoe anarchist te zijn terwijl je vecht tegen de staat 'van de anderen'. Sommigen dagdromen over belachelijke, door de staat (de Kroatische staat in dit geval) erkende antimilitaristische milities. Anderen hebben een arbeidsverdeling ingevoerd tussen hun twee ogen: met het ene kijken zij naar de 'vijand' (de etnische vijand, natuurlijk), en dat is scherp als de ogen van een adelaar; het andere is voor eigen etnisch gebruik en dus selectief blind. Eén zo'n 'kameraad' had op een vraag hoe het in Servië met militarisme en dienstweigering stond informatieproblemen - hij beweerde dat er in Joegoslavië geen militarisme voorkomt en dat er in Belgrado geen gegevens over dienstweigeraars en deserteurs bestaan. Ik, die aan de andere kant van de oceaan woon en Belgraadse publikaties lees, heb daar gegevens over uit het Belgraadse weekblad *Vreme*.

Tenminste twee Kroatische anarchisten verklaarden zich bereid 'hun huis' of hun buurt te verdedigen, desnoods met het geweer in de hand. Eén heeft dienst genomen bij de Kroatische Nationale Garde of iets dergelijks, en dat terwijl duizenden gewoon democratisch ingestelde jongeren de grens over gingen naar de Europese Gemeenschap of elders. Ik hoorde van een Joegoslavische dienstweigeraar op Cyprus. Die is natuurlijk met zo'n toeristenreis meegegaan en daar gebleven. Dat soort jongens heeft kans een eind aan de oorlog te maken. Anarchisten die aan de oorlog meedoen lopen de kans anderen te doden en zelf gedood te worden maar brengen niet de vrede dichterbij. Zij voeren oorlog in dienst van de etnocraten die meestal ex-bureaucraten zijn van het oude regiem.

Ik heb in Italiaanse anarchistische publikaties heel wat zelfverdedigende artikelen en interviews gelezen van ex-Joegoslavische anarchisten. De meesten werden steeds etno-tribalistischer en chauvinistischer naarmate de oorlog voortduurde. Voor mij was de boodschap duidelijk: oorlog maakt sociaal en individueel bewustzijn wreed en dom en maakt van alle vraagstukken één groot bloedig vraagstuk van leven en dood.

DE RATIO VAN DE REGIO'S*

Colin Ward

De weinige Europese kinderen die de gelegenheid krijgen de geschiedenis van Europa en van hun eigen land te bestuderen leren dat er de afgelopen eeuw twee grote gebeurtenissen hebben plaatsgevonden: De eenwording van Duitsland, een succes behaald door Bismarck en keizer Wilhelm I en de eenwording van Italië, bewerkstelligd door Cavour, Mazzini, Garibaldi en Vittorio Emanuale II.
De hele wereld, wat in die tijd betekende: de Europese wereld, heette deze triomf welkom. Duitsland en Italië hadden al die kleine prinsdommen, republieken, stadstaatjes en pauselijke provincies achter zich gelaten en waren een nationale staat en een rijk van veroveraars geworden. Ze waren net zo'n staat als Frankrijk geworden. De kleine plaatselijke despoten waren daar uiteindelijk met geweld verenigd, eerst door Lodewijk XIV met zijn majesteitelijke leus 'De staat dat ben ik' en daarna door Napoleon, erfgenaam van de Grote Revolutie. Op overeenkomstige wijze bouwde Stalin in de 20e eeuw de bureaucratische machinerie op om de staat werkelijkheid te maken en zeker te stellen.

Duitsland en Italië waren een staat geworden net als Engeland waarvan de koningen (en de enige republikeinse heerser Oliver Cromwell) met succes de Welsh, de Schotten en de Ieren hadden onderworpen en deze politiek voortzetten door de rest van de wereld buiten Europa te overheersen. Hetzelfde gebeurde aan het andere eind van Europa. Iwan IV, die met recht 'De Verschrikkelijke' werd genoemd, veroverde Centraal Azië tot aan de Stille Oceaan en Peter I, die bekend is als 'De Grote', nam de Baltische landen, het grootste deel van Polen en de westelijke Oekraïne in bezit met behulp van de technieken die hij in Frankrijk en Groot Brittannië had geleerd.
In heel Europa meenden vooruitstrevende mensen dat het feit dat Duitsland en Italië toegetreden waren tot de herenclub van nationale en imperialistische grootmachten moest worden toegejuicht. Het uiteindelijke resultaat in deze eeuw waren verschrikkelijke veroveringsoorlogen, het verwoestende verlies van de levens van jonge mannen uit de Europese dorpen in de twee wereldoorlogen en de opkomst van populistische demagogen als Hitler en Mussolini en tot op de dag van vandaag van hun imitators die stellen 'De staat dat ben ik'.
Vervolgens had ieder land een stroom politici van iedere overtuiging die pleitten voor de eenheid van Europa, vanuit elk mogelijk gezichtspunt: economisch, sociaal, bestuurlijk en natuurlijk politiek.
Het is overbodig te vermelden dat, door al die pogingen tot eenwording die door politici gestimuleerd worden, we een menigte ambtenaren in Brussel gekregen hebben die besluiten uitvaardigen over welke soort groentezaden en welke bestanddelen van beef-burgers of

---

* Tekst van een lezing, gehouden op 19 april 1991 te Bologna (Italië). Oorspronkelijk in vertaling verschenen in *Volontà* 2-3/91 onder de titel 'La ragione delle regioni'. Een Engelstalige versie werd afgedrukt in *Freedom* nr. 14 en nr. 15 (1992). De vertaling is van Jaap van der Laan.

ijs verkocht mogen worden in de winkels van de lidstaten. De kranten berichten ons opgewekt over al deze triviale zaken. De pers geeft veel minder aandacht aan een andere onderstroom van de pan-Europese opinie. Een opinie die voortkomt uit de in Straatsburg verwoorde meningen van mensen van elke politieke snit en die het bestaan van een regionaal Europa eist. Een opinie die het waagt te beweren dat de nationale staat een verschijnsel is uit de 16e tot 19e eeuw dat geen enkele nuttige toekomst meer heeft in de 21e eeuw. In de toekomst zal de bestuurlijke geschiedenis van een gefedereerd Europa, dat zij proberen te laten ontstaan, een verbintenis zijn tussen laten we zeggen, Calabrië, Wales, Andalusië, Aquitanië, Galicië of Saksen, veeleer als regionale gebieden dan als naties, die hun regionale identiteit op economisch en cultureel gebied zoeken, een identiteit die verloren was gegaan door hun inlijving in nationale staten met een elders gelegen zwaartepunt.

PROUDHON

In de grote stroom van nationalisme in de 19e eeuw waren er een handvol profetische stemmen met een afwijkende mening die aandrongen op een andere stijl van federalisme. Het is op zijn minst interessant te weten dat degenen van wie de namen nog een bekende klank hebben de drie bekendste anarchistische denkers uit die eeuw zijn, namelijk Pierre-Joseph Proudhon, Michael Bakoenin en Peter Kropotkin. De huidige ontwikkeling van politiek links in de 20e eeuw heeft hun nalatenschap als irrelevant terzijde geschoven. Des te erger voor links omdat hiermee de weg vrijgemaakt is voor politiek rechts, dat in staat geweest is zijn eigen agenda voor federalisme en regionalisme op te stellen. Laten we eens luisteren naar deze anarchistische voorlopers.

Allereerst Proudhon die twee van zijn dikke boeken wijdde aan het begrip federatie in tegenstelling tot de nationale staat. Het betreft *La Fédération et l'Unité en Italie* uit 1862 en in het volgende jaar zijn boek *Du Principe Fédératif.*

Proudhon was staatsburger van een verenigde gecentraliseerde nationale staat, met als gevolg dat hij zich gedwongen zag naar België te vluchten. Hij vreesde de vereniging van Italië om verschillende redenen op verscheidene niveaus. In zijn boek *De la Justice* uit 1858 stelde hij dat de schepping van het Germaanse Rijk alleen maar ellende zou brengen voor de Duitsers en voor de rest van Europa en dit argument trok hij door naar de Italiaanse politiek.

Het laagste niveau was de geschiedenis, waarop natuurlijke factoren als geologie en klimaat plaatselijke gewoontes en opvattingen had gevormd. "Italië", zo stelde hij, "is federalistisch door de samenstelling van haar grondgebied, door de diversiteit van haar inwoners, door haar geestesaard, door haar zeden, door haar geschiedenis. Zij is federalistisch in haar hele wezen en ze is dat sinds alle eeuwigheid geweest. Door een federatie wordt zij vele malen vrijer dan door haar onafhankelijke staten te geven." Ik hoef hier niet de overdrijving in Proudhon's taalgebruik te verdedigen maar hij had nog enkele andere bezwaren. Hij zag in hoe Cavour en Napoleon III overeen gekomen waren Italië om te vormen in een federatie van staten, maar hij zag ook in dat de vorsten van Savoye niet met minder genoegen zouden nemen dan met een gecentraliseerde constitutionele monarchie. Daarnaast had hij een diep wantrou-

wen in het liberale anti-clericalisme van Mazzini, niet omdat hij gesteld was op het pausdom, maar omdat hij inzag dat de slogan 'God en volk' van Mazzini gebruikt kon worden door iedere demagoog die greep zou krijgen op het gecentraliseerde staatsapparaat. Hij stelde dat het bestaan van dit bestuurlijke apparaat een absolute bedreiging vormde voor de persoonlijke en plaatselijke vrijheid.

Proudhon was vrijwel de enige van de 19e eeuwse politieke theoretici die inzag dat: "Vandaag is het liberaal onder een liberale regering, morgen wordt het de machtige machine van een heerszuchtige despoot. Het vormt een voortdurende verleiding voor de uitvoerende macht en een voortdurende bedreiging van de vrijheden van het volk. Geen enkel recht, of het nu een individueel of een collectief recht is, kan zeker gesteld worden voor de toekomst. Centralisatie kan derhalve de ontwapening van een natie ten voordele van zijn regering genoemd worden."

Alles wat we nu weten over de 20e eeuwse geschiedenis van Europa, Azië, Latijns Amerika en Afrika ondersteunt deze opvatting. Ook de Noordamerikaanse federatieve opzet, die zo liefdevol door Thomas Jefferson bedacht is, garandeert geenszins dat deze bedreiging wordt weggenomen. Edward Hyams, een van de Engelse biografen van Proudhon, geeft als commentaar: "Het is sinds de tweede wereldoorlog duidelijk dat presidenten van de Verenigde Staten van het federale bestuursapparaat gebruik kunnen maken en dat ook doen op een manier die een aanfluiting maakt van de democratie."

Proudhon's Canadese vertaler formuleert diens conclusie als volgt: "Vraag naar de mening van de mensen in een massa en ze geven stomme, grillige en gewelddadige antwoorden; vraag naar hun mening als lid van een bepaalde groep, gekenmerkt door echte solidariteit en een eigen karakter, en ze geven verantwoordelijke en wijze antwoorden. Stel ze bloot aan de politieke 'taal' van de massademocratie, die 'het volk' voorstelt als een onverdeelde eenheid en minderheden als verraders, en ze brengen een tirannie voort; stel ze bloot aan de politieke taal van het federalisme, waarin de mensen een samenstel van onderscheiden echte associaties vormen, en zij zullen tirannie tot het eind weerstaan."

Deze waarneming toont een diepgaand begrip van de psychologie van de politiek. Proudhon borduurt voort op de ontwikkeling van de Zwitserse confederatie. Europa kent nog andere voorbeelden op een aantal deelgebieden. Nederland staat bekend om zijn mild strafrechterlijk systeem. De officiële verklaring hiervan is de vervanging van de Code Napoleon in 1886 door een "echt Nederlands strafrechtsysteem" dat is gebaseerd op culturele tradities als "de welbekende Nederlandse 'tolerantie' en de neiging afwijkende minderheden te accepteren." Ik citeer hier de Nederlandse criminoloog Willem de Haan die als uitleg geeft dat de Nederlandse maatschappij "traditioneel veeleer gebaseerd was op religieuze, politieke en ideologische stromingen dan op klasseverschillen. De belangrijke confessionele groepen schiepen op ieder gebied van het openbare leven hun eigen sociale instellingen. Dit proces is er verantwoordelijk voor dat de heersende, pragmatische tolerante opstelling een absolute sociale noodzaak werd."

Met andere woorden, het is diversiteit en niet eenheid waardoor de soort

maatschappij gecreëerd wordt waarin wij het aangenaamst kunnen leven. De moderne Nederlandse visie heeft zijn wortels in de diversiteit van de middeleeuwse stadstaten van Holland en Zeeland. Dit verklaart, evenals Proudhon's regionalisme, dat de wenselijke toekomst voor Europa ligt in het aanpassen aan en plooien van de locale verschillen.

Proudhon hoorde al in de jaren zestig van de 19e eeuw spreken over een Europese confederatie of een Verenigde Staten van Europa. Zijn commentaar hierop was: "Hieronder schijnt men niets anders te verstaan dan een alliantie van alle staten, grote en kleinere, die op het moment in Europa bestaan, geregeerd door een permanent congres. Daarbij wordt aangenomen dat elke staat de regeringsvorm zal behouden die haar het beste uitkomt. Maar omdat iedere staat een stem krijgt in het congres naar gelang haar bevolking en territorium, zullen de kleinere staten in deze zogenaamde confederatie al snel bij de grotere worden ingelijfd."

BAKOENIN

De tweede van mijn 19e eeuwse leidsmannen, Michael Bakoenin, vraagt onze aandacht om een aantal verschillende redenen. Hij was bijna de enige onder de politieke denkers uit die eeuw die voorzag hoe afschuwelijk de moderne 20e eeuwse nationale staten in de eerste en tweede Wereldoorlog zouden botsen. Hij voorspelde ook de noodlottige centraliserende rol van het marxisme in het Russische Rijk. In 1867 balanceerden Pruisen en Frankrijk op de rand van een oorlog over de kwestie welk rijk de controle zou hebben over Luxemburg en dit feit 'dreigde' door het bestaande netwerk van belangen en allianties "heel Europa mee te sleuren."

Een Liga voor Vrede en Vrijheid hield haar congres in Geneve, met steun van prominenten uit verschillende landen zoals Giuseppe Garibaldi, Victor Hugo en John Stuart Mill. Bakoenin nam de gelegenheid te baat dit gehoor toe te spreken en hij publiceerde zijn opvattingen onder de titel *Fédéralisme, Socialisme et Anti-Théologisme.* Dit document noemde dertien punten waarover, volgens Bakoenin, het congres geen unanieme mening had.

De eerste van deze punten was: "Teneinde de overwinning van vrijheid, rechtvaardigheid en vrede in de internationale verhoudingen van Europa te bereiken en een burgeroorlog tussen de verschillende volken die de Europese familie vormen onmogelijk te maken, ligt slechts één weg open: Het vormen van de Verenigde Staten van Europa." Het tweede punt was dat dit doel inhield dat de staten door regionale gewesten vervangen zouden moeten worden, met als reden "Dat de vorming van deze Staten van Europa nooit tot stand kan komen uitgaande van de staten zoals die nu bestaan, gezien de monsterlijke machtsongelijkheid die tussen hen bestaat." Zijn vierde punt stelde: "Zelfs als het zich een republiek zou noemen zou een gecentraliseerde, bureaucratische en daarom ook militaristische staat een serieus en oprecht lid worden van een internationale federatie. Juist door zijn karakter, dat altijd een impliciete of expliciete ontkenning van de binnenlandse vrijheid inhoudt, zou dit noodzakelijkerwijs een permanente oorlogsverklaring en een bedreiging voor het bestaan van buurlanden betekenen." Als consequentie eiste hij in zijn vijfde punt "dat al degenen die de Liga steunden al hun energie zouden wijden aan

de hervorming van hun eigen land teneinde de oude ordening die geheel gebaseerd is op geweld en het gezagsprincipe te vervangen door een nieuwe ordening die alleen gebaseerd is op de belangen, noden en meningen van de bevolking en die geen ander principe kent dan dat van de vrije federatie van individuen in communes, van communes in provincies, van provincies in naties en van deze laatsten in de Verenigde Staten, eerst die van Europa en daarna van de hele wereld."

Zijn visie nam zo steeds grotere dimensies aan, maar Bakoenin was wel zo voorzichtig afscheiding te accepteren. Zijn achtste punt stelde: "Ook al heeft een regionaal gewest deel uitgemaakt van een staat, zelfs als dat op vrijwillige basis was, het spreekt geenszins vanzelf dat dit gewest de verplichting heeft er voor altijd aan verbonden te blijven. Een eeuwige verplichting is onacceptabel voor menselijke rechtvaardigheid. Het recht van vrije vereniging en van evenzo vrije afscheiding is de eerste en belangrijkste van alle politieke rechten; zonder deze rechten zou een confederatie niets anders zijn dan een vermomde centralisatie."

Bakoenin verwijst vol bewondering naar de Zwitserse confederatie die zoals hij stelt "zo succesvol een federatie in praktijk brengt" en ook Proudhon nam expliciet het Zwitserse model waarin de gemeente als eenheid van sociale organisatie de belangrijkste macht heeft. De gemeenten zijn verbonden in het canton dat een puur administratieve federale raad heeft. Beiden herinnerden achter aan de gebeurtenissen van 1848 toen de 'Sonderbund' van cantons die zich wilden afscheiden met geweld er toe werd gedwongen de nieuwe constitutie van de meerderheid te accepteren. De vertaler van Proudhon, Richard Vernon, merkt op dat in het postuum verschenen werk *De la Capacité Politique des Classes Ouvrières* hij de mening van Bakoenin deelt door de omverwerping van het federalisme door het eenheidsprincipe te veroordelen en "expliciet stelt dat in elke federatie het recht van afscheiding moet bestaan."

KROPOTKIN

Zwitserland was, juist door zijn regionalistische grondwet het toevluchtsoord voor talloze politieke vluchtelingen uit Duitsland, evenzeer voor duizenden Italianen die het slachtoffer waren geworden van het Oostenrijkse Rijk en voor generaties Russen, zoals Herzen die in Genève en Bakoenin die in Bern stierf. Een Russisch anarchist die zelfs uit Zwitserland werd uitgewezen was Peter Kropotkin. Het was echter Kropotkin die het 19e eeuwse federalisme verbond met 20e eeuwse regionale geografie en met de rechten voor regio's.

Hij bracht zijn jeugd door als officier van het leger met geologische expedities in de oostelijkste provincies van het Russische Rijk. Zijn autobiografie staat vol van de woede die hij voelde bij het zien van hoe elke verbetering in de levensomstandigheden, zelfs van die verbeteringen die centraal waren uitgedacht, door het centrale bestuur uit de hoofdstad werden vernietigd, door onbekendheid met de plaatselijke omstandigheden, door incompetentie, door de algemene corruptie onder de ambtenaren en door de vernietiging van de oude communale instellingen die de mensen in staat hadden kunnen stellen hun eigen leven te veranderen. De rijken werden rijker, de armen armer en het bestuurlijke apparaat werd verstikt

door verveling en flessetrekkerij. Vergelijkbare geschriften bestaan in ieder rijk of nationale staat: het Britse Rijk, het Oostenrijks-Hongaarse Rijk, en dezelfde conclusies kan je lezen in de geschriften van Carlo Levi of Danilo Dolci.

In 1872 bezocht Kropotkin voor het eerst West-Europa en raakte in Zwitserland onder de invloed van de atmosfeer van een democratie, ook al betrof het een bourgeois democratie. Hij verbleef in de Jura bij de horlogemakers. Zijn biograaf Martin Miller zet uiteen hoe dit het keerpunt in zijn leven was. "De ontmoetingen en gesprekken van Kropotkin met de arbeiders in hun werkplaatsen toonden hem de spontane vrijheid zonder autoriteit of opdrachten van bovenaf, waar hij over had gedroomd. De horlogemakers van de Jura maakten doordat ze op zichzelf stonden en in hun eigen onderhoud voorzagen een diepe indruk op Kropotkin als een voorbeeld dat de maatschappij zou kunnen hervormen indien een dergelijke gemeenschap zich op een grote schaal zou kunnen ontwikkelen. Hij twijfelde er niet aan dat deze gemeenschap zou functioneren omdat het geen kwestie was van het opleggen van een kunstmatig 'systeem' zoals Muraviev het in Siberië had geprobeerd maar veeleer van het toelaten van de natuurlijke activiteit van de arbeiders om naar hun eigen belang te handelen."

Het was inderdaad het keerpunt in zijn leven. De rest van zijn leven heeft hij in zekere zin gewijd aan het verzamelen van de bewijsstukken voor het anarchisme, voor het federalisme en het regionalisme.

Het is zeker niet zo dat hij alleen een wetenschappelijke geschiedkundige benadering ontwikkelde. Om dit aan te tonen verwijs ik alleen naar de studie die Camillo Berneri in 1922 publiceerde over *Un Federalista Russo, Pietro Kropotkine*. Berneri citeert de 'Brief aan de Arbeiders van West-Europa' die Kropotkin in juni 1920 overhandigde aan Margaret Bondfield, een politica van de Britse Labour partij. Hierin schreef hij: "Het keizerlijke Rusland is dood en zal nooit herleven. De toekomst van de verschillende provincies die het Rijk vormden richt zich op de vorming van een grote federatie. De natuurlijke territoria van de verschillende delen van deze federatie onderscheiden zich geenszins van die die we kennen uit de geschiedenis, de etnografie en het economische leven van Rusland. Alle pogingen de delen die het Russische Rijk vormen zoals Finland, de Baltische provincies, de Oekraïne, Georgië, Armenië, Siberië en anderen samen te brengen onder een centraal gezag zijn met zekerheid tot falen gedoemd. De toekomst van datgene wat het Russische Rijk vormde is gericht op een federatie van onafhankelijke eenheden."

EUROPA VAN DE REGIO'S

Vandaag de dag kunnen wij het belang van deze mening inzien, ook al is het een mening die zeventig jaar als volledig irrelevant ter zijde is geschoven. Als balling in West-Europa had Kropotkin voortdurend contact met tal van pioniers met theorieën over regionale organisatie. De relatie tussen regionalisme en anarchisme is op knappe, zelfs uitbundige, wijze geschetst in het boek *Cities of Tomorrow* (1988) door Peter Hall, de geograaf die directeur is van het Institute of Urban en Regional Development in Berkeley, Californië.

Hij noemt de geograaf Elisée Reclus, een anarchist net als Kropotkin, die

pleit voor kleinschalige menselijke gemeenschappen gebaseerd op hun regionale ecologie. Hij noemt Paul Vidal de la Blache, een andere grondlegger van de Franse geografie, die betoogt dat "het regionale gewest meer is dan een landmeetkundig object, het moet de basis verschaffen voor de volledige reconstructie van het sociale en politieke leven." De regio en niet de staat, was voor Vidal, zoals professor Hall verklaart, "de drijvende kracht van de menselijke ontwikkeling; de bijna sensuele wisselwerking tussen mannen en vrouwen en hun omgeving vormde de ondergrond van een vrijheid die te bevatten was en de oorsprong van de culturele ontwikkeling, die beide aangevallen en aangetast zijn door de gecentraliseerde natiestaat en door de grootschalige industrie."
Tenslotte noem ik de buitengewone Schotse bioloog Patrick Geddes die al deze regionale ideeën, geografisch, sociaal, historisch, politiek of economisch probeerde te vatten in een denksysteem van redenen voor regionalisering. De meesten van ons zullen hiermee bekend zijn door het werk van zijn leerling Lewis Mumford. Professor Hall betoogt dat "veel, maar geenszins alle, vroege ideeën van de moderne planologie afkomstig waren uit de anarchistische beweging die haar hoogtepunt had in de laatste decennia van de 19e en de eerste van de 20e eeuw. De ideeën van deze anarchistische pioniers betroffen niet een andere vorm maar een totaal andere samenleving, die niet kapitalistisch of bureaucratisch-socialistisch was; een samenleving gebaseerd op vrijwillige samenwerking tussen mannen en vrouwen, levend en werkend in kleine zelfbesturende gemeenschappen." In deze laatste jaren van de 20e eeuw deel ik dit gezichtspunt.

Die 19e eeuwse anarchistische denkers waren inderdaad hun tijd een eeuw voor, vergeleken met hun tijdgenoten, door de Europese volken te waarschuwen voor de consequenties van het afwijzen van een regionalistische en federalistische benadering. De heersers van de nationale Europese staten hebben hun politieke beleid over degenen die allerlei rampzalige ervaringen in de 20e eeuw hebben overleefd, gericht op verschillende supra-nationale opties. De cruciale keus echter, die ze moeten maken is of ze een Europa van staten scheppen of een Europa van de regio's.
Honderddertig jaar geleden bracht Proudhon dit punt al in verband met het idee van een Europees machtsevenwicht, het doel van politici en politieke theoretici. Hij meende dat dit "onmogelijk te realiseren zou zijn met grootmachten die een op eenheid gerichte constitutie hadden." In *La Fédération et l'Unité en Italie* had hij al gesteld dat "de eerste stap naar de hervorming van het Europese volkenrecht, het herstel van de confederaties van Italië, Griekenland, de Nederlanden, Scandinavië en de Donaulanden was, als voorspel op de decentralisatie van de grote staten en daarmee van algehele ontwapening." En in *Du Principe Fédératif* schreef hij: "Onder de Franse democraten wordt veel gesproken over een Europese confederatie, of een Verenigde Staten van Europa. Hieronder schijnen zij alleen een alliantie van alle grote en kleine huidige Europese staten te verstaan, geregeerd door een permanent congres." Hij stelde dat een dergelijke federatie, òf een valstrik zou zijn òf geen betekenis zou hebben. De voor de hand liggende reden hiervoor was dat de grote staten de kleinere zouden domineren.
Een eeuw later publiceerde de econoom

Leopold Kohr (Oostenrijker van geboorte, Brits van nationaliteit en Welsh door eigen keuze) die zich ook anarchist noemt, zijn boek *The Breakdown of Nations* waarin hij de kwaliteiten van kleinschalige gemeenschappen roemt en waarin ook hij stelt dat de Europese problemen voortkomen uit het bestaan van de nationale staat. Ook hij spreekt vol lof over de Zwitserse confederatie en beweert, aan de hand van kaarten, dat "het Europese probleem - net als dat van iedere federatie - een probleem is van deling en niet van eenheid."

Om recht te doen aan de pleitbezorgers van een verenigd Europa moet gesteld worden dat zij een 'ondergeschiktheids'theorie ontwikkeld hebben. De argumentatie hiervoor is dat regeringsbeslissingen niet genomen moeten worden door de supra-nationale instellingen van de Europese Gemeenschap maar bij voorkeur door regionale of plaatselijke overheden; dit laatste eerder dan door nationale regeringen. Dit uitgangspunt is door de Raad van Europa aangenomen met het verzoek aan nationale regeringen het Charter voor Plaatselijk Zelfbeheer over te nemen, "om formeel het principe te erkennen dat regeringsfuncties uitgevoerd zouden moeten worden op het laagst mogelijke niveau en alleen met algemene instemming aan een hogere bestuurslaag mogen worden overgedragen." Dit principe is een buitengewoon eerbewijs aan Proudhon, Bakoenin en Kropotkin en aan de meningen die zij als enigen verwoord hebben (afgezien van enkele boeiende Spaanse denkers als Pi y Margall en Joaquin Costa) maar het is natuurlijk een van de eerste aspecten van de pan-Europese ideologie die nationale regeringen zullen negeren.

Vanzelfsprekend zijn er verschillen tussen lidstaten in dit opzicht. Vele staten, bijvoorbeeld Duitsland, Italië, Spanje en zelfs Frankrijk hebben het regeringsapparaat veel sterker gedecentraliseerd dan vijftig jaar geleden. Hetzelfde kan wellicht spoedig gezegd worden over de Sowjet-Unie. Deze decentralisatie is dan wel niet zo snel voortgeschreden als wij gewild zouden hebben en ik zal direct toegeven dat de oprichters van de Europese Gemeenschap hun oorspronkelijke doel bereikt hebben, namelijk een eind te maken aan de oude nationale tegenstellingen, en dat toekomstige oorlogen in Europa daardoor ondenkbaar zijn geworden. Maar we zijn nog ver verwijderd van een Europa van de regio's.

Ik woon in de, op dit moment, meest gecentraliseerde staat van West-Europa. De macht van de centrale regering is er de laatste tien jaar onmetelijk toegenomen en niet afgenomen. Een aantal van u zal zich de retorische uitlatingen van de toenmalige Britse minister-president in 1988 wel herinneren: "Wij hebben de grenzen van de staat in Engeland niet met succes teruggebracht om ze op een Europees niveau weer opgelegd te krijgen, met een Europese super-staat die uit Brussel weer opnieuw de macht uitoefent."

Dit is een misleidende voorstelling van zaken en heeft niets met de realiteit te maken. Je hoeft geen supporter van de Europese Commissie te zijn om dit in te zien. Het illustreert echter hoe moeilijk sommigen van ons de waarheid inzien van het commentaar van Proudhon: "Europa zou zelfs te groot kunnen zijn om een enkele confederatie te vormen; er zou op zijn hoogst een confederatie van confederaties gevormd kunnen worden."

De anarchistische waarschuwing is nu juist dat het obstakel voor een Europa van de regio's de natie-staat is. Als wij enige invloed hebben op het politieke denken in de komende eeuw dan zouden we de redenen om regionaal te denken moeten bevorderen. "Denk globaal, handel lokaal" is een van de nuttige leuzen van de internationale groene beweging. De natie-staat heeft een klein deel van de Europese geschiedenis in beslag genomen. We moeten onszelf bevrijden van nationale ideologieën om lokaal te handelen en regionaal te denken. Beide zullen ons in staat stellen burgers van de gehele wereld te worden en niet van naties of van supranationale superstaten.

LITERATUUR

Pierre-Joseph Proudhon, *Selected Writings*, red. Stewart Edwards. Londen: Macmillan 1970 - Pierre-Joseph Proudhon, *The Principle of Federation*, vert. Richard Vernon. Toronto: University Press 1979 - Edward Hyams, *Pierre-Joseph Proudhon*. Londen: John Murray 1979 - Michael Bakunin, *Selected Writings*, red. Arthur Lehning. Londen: Jonathan Cape 1973 - Willem de Haan, *The Politics of Redress*. Londen: Unwin Hyman 1990 - Martin Miller, *Kropotkin*. Chicago: University of Chicago Press 1976 - Camillo Berneri, *Peter Kropotkin: His Federalist Ideas*. (1922) Londen: Freedom Press 1942 - Peter Hall, *Cities of Tomorrow: An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century*. Oxford: Basil Blackwell 1988 - Leopold Kohr, *The Breakdown of Nations*. Londen: Routledge 1957 - Ernest Wistrich, *After 1982: The United States of Europe*. Londen: Routledge 1989 - Council of Europe, *The impact of the Completion of the Internal Market on Local and Regional Autonomy*. Council of Europe Studies and Texts Series No 12. 1990 - Margaret Thatcher, *Address to the College of Europe*, Brugge 20 sept 1988.

STUDIEDAG 'GEBROKEN WIT'

Het Documentatiecentrum Vrij Socialisme organiseert op zaterdag 17 oktober aanstaande een studiedag over *Gebroken Wit*, een bundel verhalen over postmodernisme en anarchisme dat door Wim de Lobel in *De AS* 98 besproken werd. De bijeenkomst wordt gehouden in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Cruquiusweg 31, Amsterdam (Oost) en begint om 11.30 uur.
Voorafgaand aan een algemene discussie over grote en kleine anarchistische verhalen in de politiek vindt een kort debat plaats tussen Marli Huijer (een van de auteurs) en Hans Ramaer. Dagvoorzitter is Marius de Geus. *Gebroken Wit* is verkrijgbaar in de boekhandel of te bestellen bij Karl Kreuger, postbus 61523, Den Haag (070-3899664). De toegang is vrij.

NOGMAALS ANTISEMITISME (2)

Als vrijdenker heeft *Wim de Lobel* bezwaren tegen 'het orthodoxe jodendom', zoveel werd duidelijk uit zijn artikel 'Antisemitisme: een tragisch misverstand' (*de AS 97*). Voorzover hij doelt op de gevaren die *kunnen* kleven aan de idee 'het uitverkoren volk' te zijn, een idee dat inderdaad door vele stromingen binnen het jodendom - en niet alleen door de orthodoxe! - wordt aangehangen, heeft hij daarbij het gelijk aan zijn kant. Intolerantie kan een gevaar zijn van *elke* opvatting die voor de Enige Ware doorgaat, die van de vrijdenkerij, als een 'hogere' manier van denken, overigens niet uitgezonderd.
De Lobel gaat evenwel vele stappen verder: hij gaat zelfs zo ver om de gehele wereldpolitiek 'farizees' te noemen! Hij maakt daarbij mijns inziens een aantal principiële fouten. Allereerst gebruikt hij vooral (vroeg)christelijke bronnen, zoals het Mattheus-evangelie. De Lobel vergeet dat deze bronnen uiterst subjectief zijn, zeker met betrekking tot het jodendom: er vond immers een ideologische strijd tussen de joodse 'scholen' plaats en de christelijke was er daar één van! De godsdiensthistoricus *Marcel Simon* stelt dan ook terecht: "Het is bepaald onjuist de beschrijving in de Evangeliën als het authentieke beeld van de Farizeeër op te vatten".[1]
De ruimte staat niet toe om alle misvattingen van De Lobel over het vroege christendom versus het jodendom hier recht te zetten. In plaats daarvan wil ik wijzen op een prachtig boekje dat onlangs verscheen onder de titel *Jodendom en vroeg christendom*.[2] De ondertitel 'continuïteit en discontinuïteit' spreekt hier hopelijk voor zichzelf en ook de titels die een tweetal bijdragen aan deze bundel kregen, te weten *Vroeg-christelijk jodendom* en *Christelijke schriftgeleerdheid*, zijn op zichzelf al argumenten tegen de eenzijdige visie van De Lobel. Al met al verzuimt De Lobel om de farizeeën te situeren binnen de joodse gemeenschap. Hun grote invloed werd immers vooral veroorzaakt doordat de concurrerende 'school' van de saduceeën met de verwoesting van de tempel in Jeruzalem in 70 na Chr. hun machtsbasis kwijt raakten. De sedertdien ontstane 'farizeese' hegemonie is dus bepaald geen logische ontwikkeling die in 'het jodendom' besloten zou liggen, zoals De Lobel, bijvoorbeeld met zijn onjuiste gelijkschakeling van 'jodendom' en 'rabijnendom'[3], suggereert.
Een derde niet onbelangrijk 'detail' dat in het artikel niet aan de orde komt, is het feit dat de macht van de farizeeën voor alles een religieuze was, geen 'wereldlijke'. Een ieder kon zich daar in principe relatief eenvoudig aan onttrekken en dat gebeurde dan ook. *Simon* spreekt in dit verband zelfs van een 'individualistische anarchisme', tegen de officiële farizeese normen in, dat zich onder het joodse volk ontwikkelde.[4]
De synagoge, de machtsbasis van de farizeeën, werd inderdaad de ruggegraat van het jodendom[5] dankzij welke institutie het jodendom zo'n twintig eeuwen van antisemitisme kon overleven. De disproportionele bijdrage die het jodendom in zijn algemeenheid aan cultuur en wetenschap heeft geleverd, mag ik hier hopelijk als bekend veronderstellen. Misschien is die bijdrage op het terrein van de wetenschap zelfs nog wel te herleiden tot het rationalisme[6] dat de farizeese schriftgeleerden in de joodse cultuur benadrukten, zo niet inbrachten!
Ook de behandeling van het fascisme versus het jodendom door De Lobel getuigt niet van voldoende prudentie. Ongetwijfeld bedoelt De Lobel iets anders, maar wat ik lees is dat de nazi's om de verkeerde reden iets tegen de joden hadden. Het zou gaan om twee *even* platvloerse en materialistische culturen!?
Onzorgvuldig is mijns inziens eveneens de wijze waarop hij voortdurend andere lijnen trekt om de categorie die hij bekritiseert. Zo blijkt in de passage over het fascisme de categorie 'orthodoxe joden' stilzwijgend verbreed tot *alle* joden. Een alinea verder wordt de bekritiseerde categorie, even stilzwijgend, ingeperkt tot de "extreem-nationalistische krachten" in het huidige Israel. De voor de hand liggende vraag of het hier (uitsluitend) gaat om *religieuze* groeperingen wordt niet gesteld, laat staan beantwoord. En waarom wijst hij zijn lezers bijvoorbeeld niet op het feit dat er ook *religieuze* organisaties actief zijn in de Israelische vredesbeweging *Vrede Nu*?[7]
De Lobel besluit zijn betoog met het vrijpleiten van een aantal figuren van allerlei beschuldigingen van 'antisemitisme'. Op zichzelf niet altijd ten onrechte, maar niet overtuigend. Alleen al door de beknoptheid van zijn argumentatie blijft het allemaal nogal aan de oppervlakkige

kant. Des te merkwaardiger vond ik het daarom dat hij, in het geval van Constandse en Bolland, een ieder die na een zorgvuldige afweging tot een andere conclusie over hun opvattingen zou komen, zonder meer tot de 'kritiekloze botterikken' rekent.
Tot slot *Proudhon.* De Lobel blijkt zich, een jaar of wat geleden, geërgerd te hebben aan een Proudhon-citaat van mij met een antisemitische strekking en wel omdat het (mij) niet bekend zou zijn dat Proudhon dit soort uitspraken deed om de censuur te slim af te zijn... Nogal een lafaard dus, denk ik dan, die Proudhon: joden bekritiseren als je in feite vooral anderen op de korrel wilt nemen!? Een bron voor de bewering van De Lobel ontbreekt evenwel. Bovendien gaat het argument mijns inziens niet altijd - en dus vermoedelijk nooit - op in het geval van Proudhon. In zijn *Carnets*, die niet voor publicatie bedoeld waren - en waarin dus ook de noodzaak ontbrak om de censuur te omzeilen - staan nota bene aanzetten tot een oproep tot pogroms op de joden.[8] Pijnlijk, maar helaas wel waar...
Cees Bronsveld

NOTEN

(1) M. Simon, *De joodse sekten ten tijde van Jezus;* Utrecht 1965, p. 32 - (2) T. Baarda e.a. (red.), *Jodendom en vroeg christendom;* Kampen 1991 - (3) Vanaf de 18e eeuw raakt het traditionele systeem van de sociaal-religieuze controle door tussenkomst van de rabbijn in verval onder invloed van twee ontwikkelingen. In de eerste plaats de Haskala, de joodse Verlichting, die tot gevolg had dat vele joden het getto verlieten en integreerden in hun niet-joodse omgeving. In de tweede plaats ondermijnde het chassidisme, een krachtige, invloedrijke, in Polen ontstane piëtistische beweging, het gezag van de rabbijnen. Zie bijvoorbeeld G. Keppel, *De wrake Gods: christelijk, joods en islamitisch fundamentalisme;* Baarn 1992, p. 193 e.v. Zie ook noot 4. - (4) Simon, op.cit., p. 17 - (5) Zie bijvoorbeeld M.A. Beek, Het jodendom; in: J. Sperna Weiland (red.), *Antwoord, gestalten van geloof in de wereld van nu;* Amsterdam 1975, pp. 72-74 - (6) Simon, op.cit., p. 39 - (7) Zie bijvoorbeeld Lea Dasberg, inleiding in: Amos Oz, *Hier en daar in Israel;* Utrecht 1982, p. 8 - (8) Aldus Dick Gevers, Antisemitisme in de vroege anarchistische beweging; in: *De AS* 97, p. 33.

Het blijkt dat *Cees Bronsveld* het een en ander is ontgaan en daardoor allerlei conclusies trekt die de mijne niet zijn. Dat is jammer. Zo is het onjuist mijn bijdrage te zien als een historisch en geschiedkundig overzicht, gekoppeld aan een moreel waardeoordeel. Dat was het niet. Het enige wat ik heb trachten te doen, is op beschouwende wijze inzicht te verschaffen in het fenomeen antisemitisme. Mij ging het om te begrijpen, niet om te oordelen.
Ik heb geprobeerd onderscheid te maken tussen kritiek op jodendom en het antisemitisme dat het gehele joodse volk aangaat. Het antisemitisme van de kerk en de nazi's lijkt mij duidelijk, daarover mag geen misverstand bestaan. De kerk vanuit een kortzichtig geloof van het uitverkoren zijn, de nazi's evenzo vanuit een platvloers cultureel clan-denken: Edelgermanen!
Daarnaast heb ik een poging gedaan om uiteen te zetten dat er sprake is van twee wereld- en levensbeschouwingen die met elkaar botsten. In de bijbel, bestaande uit het oude- en nieuwe testament, respectievelijk joods en christelijk, manifesteert zich deze tegenstelling. Dat toon ik aan met diverse teksten daaruit.
Het gaat om twee gedachtenwerelden, waarop twee etiketten zijn geplakt: de één farizees, de ander christelijk. Ik heb dat vertaald als enerzijds lichamelijke betrokkenheid, in deze dus toegespitst op het materiële bestaan, en anderzijds de mens als een spiritueel wezen voor wie het waarachtige denken en begrijpen prevaleert. Dit is de kern van mijn betoog welke niet uit het oog mag worden verloren. Mijn stelling is dat de mens vanuit zijn dubbelheid, lichaam en denkende geest, als werkelijk zèlfbewustzijn pas mens is, anders had hij de bomen niet hoeven te verlaten.
De bijbel is, ondanks alle vaagheid door tekstvervalsing, voor mij maatgevend en neem ik ook als uitgangspunt. Zonder die bijbel is antisemitisme niet te begrijpen, want dat is niet alleen als een maatschappelijk verschijnsel te verklaren.
Bronsveld wijst op historisch onderzoek. Daar was het mij niet om begonnen. Maar wanneer

hij echter Marcel Simon met instemming citeert, waar die schrijver bij de farizeeërs anarchisme bespeurt, dan verbaas ik mij! De farizeeërs, waartoe ook de Rabbi's behoorden, waren anti-hellenistisch. De Thora (Wet, gij zult), zij het wat ruimer geïnterpreteerd, was hun basis.[1] Deze Thora werd juist door de evangelische Jezus aangevallen.
Vervolgens zou een tweetal bijdragen uit het boekje van T. Baarda mijn eenzijdige visie weerleggen. Wederom verbazing. De gnostische evangeliën kwamen toch voor een belangrijk deel voort uit gehelleniseerd joods denken: Philo, de Alexandrijn (circa 20v. - 50n.o.j.), was de schakel tussen Plato en het aanvankelijke christendom. Deze joods-hellenistische filosoof schatte dat er in en rond Alexandrië een miljoen joden woonden die merendeels Grieks spraken.[2] Wat wordt weerlegd? En de christelijke schriftgeleerdheid, dat zijn de roomse dogma's van latere datum. Philo allegoriseerde het oude testament en vergeestelijke het jodendom. Uit de oudheid stamt het gezegde: "Of Philo platonizeert of Plato philonizeert".[3]
Historie? Zo wordt Jezus een 'Nazareeër' genoemd. Dat is een van de vele gnostische secten die zich vormden rond het Middellandse Zeebekken in die tijd. Theologen en historici hebben daarvan gemaakt dat hij uit Nazaret kwam, een dorp dus. In die tijd bestond er echter geen dorp Nazaret.[4] De Hollandse radicale bijbelkritici hebben zulk soort leugens duidelijk ontzenuwd. De geschriften van de gebroeders Van den Berg van Eysinga, G.J.P.J. Bolland en in hun voetspoor die van de filosoof Jan Börger, kan ik hier van harte aanbevelen.
Geen enkele historicus praat bij mij uit mijn hoofd dat de mens is verstrikt in de dialectiek van twee denkwijzen. Hoewel de bijbelse teksten geworteld zijn in de historie, die als kapstok werd gebruikt, heb ik mijn betoog benadrukt dat ik van doen heb met twee tegenstrijdige wijzen van denken. Die tegenstrijdigheid kreeg onder andere zijn beslag in de bijbel. Het oude testament staat in het teken van meester en knecht. De evangeliën als verhaal bevatten daarentegen een innerlijke waarheid, die van de menselijke vrijheid. Die tweespalt is nog steeds actueel en inherent aan de mens. Vandaar dat ik opmerkte dat in feite de gehele wereld farizees is (en was), dus platvloers. Als ik zeg 'de gehele wereld', dan hoor ik daar ook bij, daarover bestaat geen misverstand. Reden te meer te trachten bij mijzelf die farizese trek te bestrijden. Daar heb je dagwerk aan, want het lichaam beheerst de geest.
Bronsveld denkt verder dat ik wat tegen orthodoxe en nationalistische joden heb. Weer zo'n misverstand. Het enige dat ik signaleer is de laakbaarheid van hun fundamentalistische denken en handelen. Dus ook bij anarchisten, laat dat duidelijk zijn! En nazisme en fascisme waren en zijn uit de hand gelopen vormen van fundamentalisme!
Wat betreft Proudhon: er valt blijkbaar niets anders te melden dan her en der geplukte antisemitische uitspraken. Volgens mij was Proudhon een te belangrijk denker om hem alleen maar op deze negatieve wijze te benaderen.
Als ik Bronsveld goed lees, dan neemt hij het op voor de mensen die het zo goed bedoelen. Maar aan goede bedoelingen gaat de wereld ten onder. Iedere dag weer wordt Christus, de waarheid dus, en, volgens mij en nog een paar anderen, het anarchisme gekruisigd, ook in onszelf. Daar wees ik al eens eerder op. Het is Bronsveld blijkbaar nog niet opgevallen dat, wanneer bijvoorbeeld op de tv schrijnende beelden uit derde wereldlanden worden vertoond, wij brave westerlingen naar onze eigen concentratiekampen zitten te kijken! Dat kan worden afgekocht door een gift te storten, zoals in de middeleeuwen een aflaat werd verhandeld om in de hemel te kunnen komen.
Bronsveld noemt mij een vrijdenker. Gelukkig maar, want anders geef ik het anarchisme geen enkele kans. Maar dat is een 'hogere' manier van denken, merkt hij verder op. Nog een misverstand. Vrijdenken is logisch en onbevooroordeeld proberen te denken in de lijn van Socrates: "Ik weet dat ik niet weet". Dit in tegenstelling tot het 'wensdenken' dat vooral vanaf de kansel wordt gepredikt en waaraan Bronsveld zich blijkbaar niet kan onttrekken.
Wim de Lobel

NOTEN

(1) H.W.Ph.E. van den Bergh van Eysinga, *Het Christus-Mysterie*; Zeist 1917, p. 102e.v. - (2) idem, p. 94e.v. - (3) G.A. van den Bergh van Eysinga, *De oudste christelijke geschriften*; Den Haag 1946, p. 288e.v. - (4) G.J.P.J. Bolland, *Gnosis en Evangelie*; Leiden 1906, p. 70e.v.

BLADEREN 23

Wij schrijven eind augustus 1992. Er gaat vrijwel geen dag voorbij of er verschijnt in de Nederlandse dagbladen een artikel over de vraag of er door de NATO, de EG of de WEU in het voormalige Joegoslavië zou moeten worden ingegrepen...

Tja, wij anarchisten hebben het in deze nogal gemakkelijk. Want alhoewel zeker niet alle anarchisten van het principe van de absolute geweldloosheid zullen uitgaan, nemen ze wel een antimilitaristisch standpunt in. En dus kunnen anarchisten met goed fatsoen niet voor een dergelijk ingrijpen zijn. Of zou dat antimilitarisme inmiddels achterhaald zijn of zelfs door de recente ontwikkelingen in Joegoslavië (en niet te vergeten Somalië!) reactionair geworden zijn?

De Groningse polemoloog *Hylke Tromp* vindt van wel. In *Veedee* (juni 1991, p. 6) formuleerde hij het aldus: "Antimilitarisme is gebonden aan het inzicht dat oorlog en dus ook een militair apparaat zinloos en gevaarlijk zijn. Antimilitarisme verdwijnt zodra een militair apparaat met taken wordt belast waarvan iedereen vindt dat ze zinnig zijn. Anti-brandweerisme kan overigens op dezelfde manier ontstaan wanneer zou blijken dat de brandweer is samengesteld uit pyromanen die zelf de branden aansteken om ze te kunnen blussen".

Ongeveer een jaar later hanteert Hylke's broer *Bart Tromp* andermaal de brandweermetafoor (*Het Parool* 1-8-1992). De aanwezigheid van VN-soldaten in het voormalige Joegoslavië verergert het conflict: de brandweerlieden *zijn* pyromanen geworden! Alleen daadwerkelijk ingrijpen, zo suggereert hij, kan erger voorkomen.

Ook Hylke blijkt voor ingrijpen. "De brand moet geblust, zodat je aan onderhandelen kunt beginnen", zei hij in een ronde-tafelgesprek in *De Groene* (5-8-1992), waaraan onder meer ook *Paul Scheffer* deelnam.

De vrouw van Hylke, *Nevenka Tromp-Vrkic*, een politicologe/slaviste van Kroatische afkomst, schreef een belangrijk artikel in het polemologenblad *Transaktie* (1992/2, blz. 116-133): 'Burgeroorlog in Joegoslavië: een analyse van bewuste escalaties en tragische fouten', waarin die 'bewuste escalaties' vooral aan de Serviërs worden toegeschreven en de 'tragische vergissingen' aan de Kroaten.

Stel dat Bart Tromp met een Servische was getrouwd, opperde *Piet Grijs* (*VN* 11-7-1992) nog...

En de vredesbeweging? Het IKV van *Mient Jan Faber* blijkt óók voor militair ingrijpen (*NRC* 10-8-1992), terwijl de radicalere vredesgroepen naar mijn inschatting grote moeite hebben om een geloofwaardig standpunt te formuleren. *'t Kan Anders* bijvoorbeeld zag zich genoodzaakt toe te geven dat 'sociale verdediging' in dit conflict nauwelijks een reële optie is (*'tKA*, januari 1992). Men hoopt daarom onder meer op de Servische oppositie. Ook de *War Resisters International* (waarvan 'tKA de Nederlandse afdeling vormt) zoekt het vooral in het ondersteunen van Joegoslavische vredesinitiatieven (info: 'tKA, Vlamingstraat 82, 2611 DA Delft). *Mi Za Mir* (Wij voor vrede), een initiatief van in Nederland wonende Joegoslaven, zoekt het in een zelfde richting (info: 020-6680999). *Kerk en Vrede* kwam in mei 1992 nog met een themanummer (47:5) over 'de actualiteit van het dienstweigeren' - al stond er geen woord over Joegoslavië in.

Intussen lijkt de vraag of er ingegrepen moet worden in belangrijke mate achterhaald: "Militaire interventie nu of binnen een paar weken kan aan de feitelijkheid van de 'etnische zuiveringen' niets meer veranderen", schreef de Leidse politicoloog *Koen Koch* in zijn - zoals altijd - interessante column in *de Volkskrant* (22-8-1992).

Niet geheel toevallig herlas ik dezer dagen *Anton Constandse*'s boekje over *Tito* (Kruseman, Den Haag 1962, met een nieuw nawoord herdrukt in 1977). "Het is zeer waarschijnlijk dat de eindconclusies van het nageslacht voor hem (=Tito, CB) gunstig zullen zijn", concludeerde Constandse daarin. Tito zou zijn vaderland onder meer uit een 'ver-

woestende chaos' gered hebben. Het tegendeel blijkt inmiddels het geval te zijn en het lijkt mij evident dat de verdeel-en-heerspolitiek van de Joegoslavische communistische partij van Tito en de zijnen daar destijds - misschien onbedoeld - ook het nodige toe heeft bijgedragen. 'Een anti-stalinistische stalinist', een typering van Tito door *Igor Cornelissen* aan het einde van de jaren zeventig (*VN* 6-1-1979), lijkt mij derhalve vele malen meer op zijn plaats dan die van Constandse.

De *Lekker Fris*-redactie reageerde (nog?) niet op mijn oproep - zie Bladeren 22 - om nu eindelijk eens de resultaten van dat Grote Anarchisme Onderzoek te publiceren. Wel reageerde men, middels *René Rikkelman*, op het stuk van *Hans Ramaer* over Bookchin en de gemeentepolitiek in *de Vrije Socialiste*. Er zou bij Ramaer en/of Bookchin sprake zijn van een 'fata morgana', zo vindt Rikkelman. Als alles goed ging, is inmiddels ook een reactie hierop van Ramaer ('Twee benen-partijen verdienen steun van libertairen') in *Lekker Fris* verschenen (info: Lekker Fris, postbus 1610, 6501 BP Nijmegen).

Mijn opvatting? Misschien is het parlementarisme wel te belangrijk om aan parlementaristen over te laten. Maar dat het heel erg anarchistisch is om je daar mee bezig te houden, dat gaat mij toch ook wat ver... (CB)

BOEKBESPREKINGEN

NATIONALISME

Nationalisme gold tot voor kort als iets van vroeger of vèr weg. Maar de omwentelingen in Oost-Europa hebben het een sinistere actualiteit verschaft. Vorig jaar, nog vóór de burgeroorlog in het voormalige Joegoslavië in alle hevigheid losbarstte, verschenen er twee informatieve boeken over de historische en theoretische achtergronden van het nationalisme in Europa. Beide zijn zeker de moeite waard om kennis van te nemen.

Nationalisme in Europa en de Sowjet-Unie is het produkt van enkele Oost-Europa-specialisten. *Het Europees labyrinth* bevat de bijdragen van een historisch-sociologische studieconferentie die in 1990 plaatsvond.

Het laatste boek is een veertien bijdragen tellende bundel, die uit vier delen bestaat. De eerste twee delen handelen over de geschiedenis en het ontwikkelingsperspectief van het nationalisme in de Sowjet-Unie, Hongarije, Tsjechoslowakije en Duitsland; het derde deel is getiteld 'Europa als ideaal' en handelt over de in West-Europa levende nationalismen en hoe deze zich verhouden tot Euro-nationalisme en Europese identiteit. Met name het artikel van Wilterdink laat zien dat een afzwakking van het nationalisme in traditionele zin niet zozeer leidt tot Euro-nationalisme als wel tot een complex van gespreide groepsloyaliteiten.

In dit derde, maar vooral in het vierde deel van deze bundel wordt veel aandacht besteed aan theorieën over nationalisme. Daarbij wordt nogal eens verwezen naar de these van de culturele identiteit, zoals die door Ernest Gellner (zie zijn bijdrage elders in dit nummer) is ontwikkeld. Diens *Nations and nationalism* (1983) blijft een invloedrijke studie. Ook Gellner's landgenoot Anthony Smith (van wie onlangs bij Penguin *National identity* uitkwam) legt overigens het accent op de culturele component, maar is positiever over het nieuwe nationalisme.

Het vierde deel biedt zoals gezegd vooral theoretische beschouwingen. Zo gebruikt Koen Koch in een lang essay de moderniteitsthese (commercialisering van de markt, bureaucratisering van de staat en standaardisering van de cultuur) om het idee van de natie-staat van zijn schijnbare vanzelfsprekendheid te ontdoen. In een slotbeschouwing nemen Wilterdink en Zwaan de taak op zich om begrippen als natie, natievorming en nationalisme te verhelderen.

Het eerstgenoemde boek kan vooral als een journalistiek getinte aanvulling op deze academische bundel beschouwd worden. Het

overzicht van alle potentiële etnisch-nationalistische brandhaarden in de voormalige Sowjet-Unie door Marc Jansen doen de lezer huiveren. André Gerrits draagt een informatieve beschouwing bij over de relatie tussen Oosteuropees nationalisme en Sowjet-imperialisme in de afgelopen halve eeuw. Hij schetst onder meer hoe de communistische regimes in Oost-Europa het bestaande nationalisme als een substituut voor economisch en politiek pluralisme, zelfs als een substituut voor democratie, probeerden te hanteren. Ze faalden. De korte bijdrage van Henk Hofland, die eerder in *Het Wilde Oosten* boeiende reisreportages bundelde, handelt over de betekenis van het nationalisme tegen de achtergrond van een verenigd Europa. (HR)

Stan Verschuuren, André Gerrits, Marc Jansen, H.J.A. Hofland, Nationalisme in Europa en de Sowjet-Unie. Emancipatie of onderdrukking in een nieuw gewaad; Van Gennep, Amsterdam 1991; 168 pag.; f29,50.
Ton Zwaan, Nico Wilterdink, Henk Kleijer en Cees Cruson (red.), Het Europees labyrinth. Nationalisme en natievorming in Europa; Boom/Siswo, Meppel/Amsterdam 1991; 272 pag.; f34,50.

BURGERSCHAP

Eind vorig jaar hield V. Havel, toen nog president van Tsjecho-Slowakije, een toespraak (afgedrukt in *de Volkskrant* 24-12-1991). Daaraan ontleen ik het volgende. Havel betoogt dat een staat alleen op het beginsel van het burgerschap dient te stoelen. De staat moet bijvoorbeeld niet op basis van een ideologie, een nationaliteit of een religie zijn opgetrokken. Nu is het werken met het begrip staat gevaarljk, omdat daar al gauw het idee van staatssoevereiniteit mee in verband wordt gebracht. Aan die soevereiniteit ontleent de staat het recht iedereen aan zich te onderwerpen die zich binnen zijn grenzen ophoudt en naar buiten toe tracht die staat ten opzichte van mededingers van die macht zijn soevereiniteit te handhaven. Havel, die zich van het gevaar van de staatssoevereiniteit bewust is, keert het daarom om.

Hij neemt als standpunt in dat de soevereiniteit van de gemeenschap, de regio, de natie, de staat slechts een afgeleide is van de enig werkelijke soevereiniteit, dat wil bij hem zeggen van de menselijke soevereiniteit. Die vindt haar politieke uitdrukkingsvorm in de soevereiniteit van de burger. Deze gedachte past in een anarchistische politieke theorievorming, zoals ik die onlangs samenvatte onder de titel 'Een vrij verenigd Europa' (in: *De Vrije Socialiste*, juni 1992, p. 14-16). Een dergelijke politieke theorie baseert zich op een aantal beginselen. Een daarvan is het beginsel van de oorspronkelijke bevoegdheid van het individu.

Het individu vervult vele rollen. Een aantal van die rollen komt tot uitdrukking in burgerschap. Om het burgerschap adequaat te kunnen uitoefenen, veronderstelt dit een autonoom individu. Dit betekent onder meer dat het individu in economische en culturele zin zelfredzaam is (het kan in eigen onderhoud voorzien; het spreekt de taal van degenen met wie het moet verkeren) en dat het in staat is tot zelfstandige oordeelsvorming.

In een consequente uitwerking van de gedachte van de soevereiniteit van de burger wordt het verschijnsel burgerschap benadrukt (zoals we dat Havel ook zien doen). De staat speelt als uitdrukking van de *politieke* gemeenschap daarbij een afgeleide rol. Zijn handelen wordt opgesloten onder meer binnen hetgeen universele mensenrechten vereisen.

In maatschappelijke situaties waarin deze gedachte botweg wordt ontkend en de staat de eerste viool gaat spelen, kunnen toestanden ontstaan zoals die zich inmiddels in het voormalige Joegoslavië voordoen. Daar treedt een aantal staten met elkaar in het krijt, ieder met zijn eigen claims. Nationalisme en etniciteit gaan in die verschillende staten een drijvende politieke rol spelen. Het kan zelfs zover komen dat campagnes worden begonnen om 'etnisch zuivere' gebieden te creëren (zoals door Servië in noord-Bosnië). Het hanteren van mensenrechten

valt dan geheel weg.
Tegen een dergelijke instelling is geen kruid gewassen en je hoeft geen anarchist te zijn om de uitingen en uitwassen van degelijke vormen van nationalisme en etniciteit volstrekt te verwerpen. Maar wat dan? Letten we op ontwikkelingen in het verband van de Europese Gemeenschap (EEG), dan zien we het volgende.
In eerste instantie is de EEG als *economische* gemeenschap opgezet. Die gemeenschap heeft zich gaandeweg 'verbreed', zodat nu in tweede instantie (met 'Maastricht' als keerpunt) wordt gestreefd naar de oprichting van een Europese Gemeenschap (EG). Het *Verdrag inzake de Europese Unie* brengt die verbreding met de wijziging van het EEG-verdrag tot uitdrukking. Het uitsluitend economische motief voor het gemeenschappelijke is losgelaten. Het is de bedoeling dat bijvoorbeeld sociale en culturele motieven een nadrukkelijker rol gaan spelen. Tevens is er een nationaliteitsrecht geïntroduceerd. Het Europese Unie- (of EG-)verdrag stelt in dat geval een unie*burgerschap* in (art. 18). Een ieder die de nationaliteit van een EG-lidstaat heeft, is tevens burger van de unie. De unieburgers worden door het Unieverdrag een aantal politieke rechten gegund, zoals het recht zich vrij te verplaatsen door en het verblijfsrecht in de Gemeenschap. Daarnaast is er sprake van een kiesrecht op lokaal bestuursniveau. Op zichzelf is dat natuurlijk niet spectaculair en bovendien wijzigt er ten opzichte van de bestaande situatie - althans in Nederland - nauwelijks iets. Toch mag het verwijden van de kring voor het uitoefenen van burgerschap tegen de achtergrond van wat er elders in de wereld gebeurt, als opmerkelijk worden beschouwd.
Dit alles betekent niet dat geen vraagtekens bij bepaalde ontwikkelingen te plaatsen zijn. Iemand die dat doet, is R. Fernhout bij de aanvaarding van de Nijmeegse leerstoel voor het Europees migratierecht. Fernhout, tevens voorzitter van Amnesty International, voegde niet voor niets aan de titel van zijn intreerede *De Verenigde Staten van Europa zijn begonnen* (Zwolle 1992) de uitdagende ondertitel toe: 'Maar voor wie?'
In de eerste plaats wijst Fernhout erop dat het unieburgerschap voorlopig een voornamelijk symbolische betekenis heeft. Dit omdat de Raad van Ministers eerst een aantal voorwaarden voor de werking van het unieburgerschap moeten opstellen. Het is niet te verwachten dat dit op korte termijn zal geschieden. In de tweede plaats speelt er nog iets anders.
Zoals ik hierboven weergaf, creëert het Unieverdrag het unieburgerschap. Maar dat unieburgerschap beperkt zich tot de personen met de nationaliteit van de EG-lidstaten. De miljoenen mensen die al (vele) jaren in de EG wonen en werken, krijgen dat unieburgerschap niet verleend. Deze uit derde-landen (= niet-EG lidstaten) afkomstige mensen, ook wel 'derdelanders' genoemd, worden dus van de werking van het unieburgerschap uitgesloten. Ook anderen hebben er al op gewezen dat dit haaks staat op het streven naar integratie en het tegengaan van gettovorming. Het beïnvloedt immers de economische en sociale mobiliteit van derdelanders (vgl. Fernhout 1992: 17).
Een remedie daartegen is het gemakkelijker maken van het verwerven van een meervoudige nationaliteit (de Nederlandse wetgever houdt zich daar nu mee bezig). Nationaliteit - niet te verwarren met het sociaal-psychologische nationalisme - wordt door juristen gezien als een *inhoudsloos* recht. De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens bepaalt in dat geval sober dat een ieder recht op een nationaliteit heeft (art. 15).
De waarde van een nationaliteit wordt bepaald door de gevolgen die het recht van nationale of internationale rechtssystemen eraan koppelen. Men zegt daarom ook wel dat nationaliteit als aanknopingspunt is te gebruiken. Daarbij hoeft men niet onmiddellijk te denken aan het kunnen kiezen van de provinciale staten of een bijdrage leveren in het kader van de militaire dienstplicht. De verkrijging van de - in dit geval - Nederlandse nationaliteit door een derdelander, die zijn

eigen nationaliteit behoudt, is veeleer te zien als een belangrijk wapen in de strijd tegen racisme en discriminatie.
Peter Rodrigues, aan wie ik dit ontleen, wijst er daarbij op dat mensen uit minderheidsgroepen met de Nederlandse nationaliteit beter af zijn dan niet-nationale minderheden, met name in contacten met overheidsinstanties, politie, verhuurders en werkgevers (uit zijn artikel in *NJCM-bulletin* 1992, nr. 5, p. 503-517). Kortom, nationaliteit als aanknopingspunt voor het functioneren in het dagelijks leven blijkt van cruciaal belang. Ook dat dringt dus tot versoepeling van de mogelijkheid tot verwerving van meervoudige nationaliteit door derdelanders.

Het achterliggende doel van dit al is de creatie dan wel instandhouding van een moderne, dat wil zeggen *open*, multi-culturele maatschappij. Van een adequaat functioneren daarvan zal afhangen of elke in die maatschappij verblijvende burger zijn of haar burgerschap kan uitoefenen (en dat beperkt zich dus niet tot het kiezen van de gemeenteraad). Dat lukt alleen als er een gedeelde politieke overtuiging bestaat omtrent de grondslagen van de politieke orde, zoals die waarin de universele mensenrechten tot uitdrukking worden gebracht. Zolang die grondslagen in het burgerschap tot uitdrukking (kunnen) komen, kent ook een maatschappij die uit 'minderheden' is opgebouwd een vreedzame ontwikkeling, zoals Fleiner aan de hand van Zwitserland demonstreert.* Wordt dat pad verlaten, dan wordt zichtbaar waarom anarchisten zo'n gloeiende hekel hebben aan alles wat naar staat en nationalisme riekt. (ThH)

R. Fernhout, De Verenigde Staten van Europa zijn begonnen. Maar voor wie?; Tjeenk Willink, Zwolle 1992; 23 pag.; ca. f22,50.
* *Th. Fleiner, Die Stellung der Minderheiten im schweizerischen Staatsrecht; in: U. Häfelin, W. Haller, D. Schindler, Menschenrechte, Föderalismus, Demokratie. Festschrift zum 70. Geburtstag von Werner Kägi; Zwolle 1979 (p. 115-128).*

ANARCHISME

De historicus Huizinga had weinig op met het anarchisme. Een halve eeuw geleden schreef hij dat hij het maar een onzinnige gedachte vond, een verwildering zelfs. Zo denken miljoenen Nederlanders er waarschijnlijk nog steeds over. Het is daarom een aardig idee van het anarchistisch samenwerkingsverband LAS hedendaagse meningen bijeen te vegen en er een brochure mee te vullen.
Het LAS stelde 50 mensen uit vrienden- en kennissenkring (en dat zullen dus géén gemiddelde Nederlanders zijn) een drietal vragen: "Waar denk je aan bij het woord 'anarchisme'?; Wat willen anarchisten?; Hoe leven anarchisten?" De meeste geënqueteerden (onder wie zo'n derde deel studenten) bleken weliswaar een beeld van anarchisme en anarchisten te hebben, maar helemaal kloppen deed het vanzelfsprekend zelden. Toch valt het resultaat van deze mini-enquête niet tegen: sommigen zeiden dingen, die anarchisten moeilijk kunnen pareren.
Ook verkrijgbaar bij het LAS is een nieuwe brochure over anarchistische veranderingsstrategieën. Zeker weten hoe het moet, doet bijna niemand van de auteurs en dat maakt deze bundel best leesbaar. In ieder geval wordt in alle bijdragen direct of indirect gepleit voor samenwerking tussen alle anarchistische groepen en groepjes. Maar dat kan in het geval van het LAS natuurlijk nauwelijks verbazen.
Hele generaties anarchisten hebben al geworsteld met dat strategievraagstuk, dat steeds begint met de vraag: richten we onze propaganda op specifieke groepen (klassen bijvoorbeeld) en zo ja, op welke? Het is duidelijk dat Weia Reinboud in haar brochure over economie niet denkt in termen van klassenstrijd. Anarchisme begint bij jezelf. Consumeren moet *consuminderen* worden, een anarchistische economie is een economie van de soberheid terwille van het milieu en de Derde Wereld. In een persoonlijk verslag in een persoonlijke stijl maakt ze rake opmerkingen over geld, rente, de markt en nog veel meer. Een aanzet tot een anarchistische

economie is het niet geworden, maar het zet wèl aan tot denken. Oók over strategieën.

Onvermoeibaar werkt Herman Noordegraaf aan een biografisch beeld van Bart de Ligt, anarchist en tijdgenoot van Huizinga. In het Bart de Ligt-Fonds verscheen onlangs weer een bijdrage aan dat beeld. Noordegraaf onderzoekt in dit boekje hoe de contacten van De Ligt met enkele niet-anarchisten zich ontwikkelden. De keuze is misschien wat willekeurig, al is er de rode draad van christendom, antimilitarisme en universele wereldcultuur. Ter sprake komen de contacten met de theologen Visscher, Severijn, Heering, Hugenholtz en Buskes (de laatste drie bekend als christen-antimilitaristen resp. christen-pacifist), met Rinus van der Lubbe (die de Rijksdag in brand stak) en met Krishnamurti (de Indiase spirituele goeroe ten tijde van Gandhi). Anton Constandse heeft zich ooit vernietigend over de wereldleraar uitgelaten en daarom is het zeker interessant daar de mening van Bart de Ligt tegenover te stellen. De Ligt vond bij Krishnamurti 'een religieus atheïsme', en dus tot op zekere hoogte een geestverwant. Tot op zekere hoogte: want De Ligt's 'tweeerlei revolutie' was gericht op het revolutioneren van individu èn samenleving en daarom was Krishnamurti's beroep op de enkeling hem te schamel. Ook in dit boekje komen de veranderingsstrategieën dus weer aan de orde. (HR)

Drammende dromers. Het beeld van anarchisten; LAS, postbus 9286, 5000 HG Tilburg, 1992; 48 pag.; f3,= (voor toezending: f4,50 op bankrekening 87.13.40.399 van ASN (giro 100965).

Veranderingsstrategieën. Enige teksten over anarchisme & strategie; LAS Tilburg, 1992; 31 pag.; f5,= (toezending: f7,50).

Weia Reinboud, Dwarse ekonomie. Enige anarchistiese opmerkingen over ekonomie; Atalanta, postbus 24083, 3502 MB Utrecht, 1992; 34 pag.; f2,50 (voor toezending: f4,50 op postgiro 2694281 van Atalanta).

Herman Noordegraaf, Bart de Ligt (1883-1938) in kontakt met tijdgenoten; Bart de Ligt-Fonds Boxtel, 1991; 60 pag.; f13,50 (voor toezending: f13,50 op postgiro 266551 van Stichting voor aktieve geweldloosheid, postbus 137, 8000 AC Zwolle).

WETENSCHAP

Onthullende of verhulde wetenschap van S.J. Redmeijer is een interessant boekje. Minder over wat we gangbaar 'de wetenschap' noemen alswel 'een weten' vanuit een anarchistische invalshoek. Op de laatste bladzijde schrijft hij: "In mijn jonge jaren was ik vrijsocialist". Nu (hij is van 1929), speelt dat idealisme bij hem geen rol meer, want hij ziet morele waarden als gezagspatronen die in eigenlijke zin het anarchisme niet dekken. Dit is dan ook de grondtoon die doorklinkt in zijn studie.

Redmeijer schrijft vanuit een existentialistische gedachtenwereld en noemt Stirner en Sartre, twee denkers die in elkaars verlengde liggen. Aan Sartre wordt nadrukkelijk gerefereerd. Behalve voor Stirner, wiens standpunten hij onderschrijft, heeft hij ook een duidelijke voorkeur voor Proudhon.

Begonnen als smids- en fabrieksarbeider, is hij later alsnog gaan studeren. In 1974 werd hij als orthopedagoog (hoofd)medewerker aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Naast vakliteratuur publiceerde hij onder het pseudoniem Samuel Ram onder andere *Klein Fascisme* en *Anarchisme in denken en doen*. Dit laatste boek werd in *De AS* 80 door mede-redacteur Thom Holterman nogal negatief beoordeeld. Ten onrechte, vind ik. Overigens liggen de twee werkjes nu in de ramsj bij De Slegte.

Redmeijer maakt kritische kanttekeningen omtrent al of niet wetenschappelijk verhullende disciplines zoals die op het terrein van de psychologie en sexuologie. Tevens neemt hij macht, moraal en anarchisme onder de loupe. Op anarchisme wil ik nader ingaan. De kern van het boek behelst het ter discussie stellen van de moraal. Dat is kort gezegd een ideologisch en dualistisch denken in normen van goed en kwaad.

Redmeijer stelt onder andere: "Door het a-

morele karakter van het anarchisme (het betekent immers gezag ontkennen, dus ook het gezag van de moraal) kan de waarde van de moraal steeds ter discussie worden gesteld".
Om geen misverstand te wekken: a-moreel is niet hetzelfde als immoreel. Volgens de schrijver is anarchisme negatief, want het ontkent het gezag van een moraal zodat nieuwe waarden kunnen ontstaan. Anarchisme van adjectieven voorzien zoals 'sociaal-' of 'syndicalistisch' degradeert anarchisme tot ideologie. We gaan aangeklede 'ismen' verkondigen en vervallen in dogma's, aldus Redmeijer.
Hij formuleert het volgende antwoord aan Holterman: "In een syndicalistisch blad (De AS) verweet men mij dat ik deed alsof ik wist wat anarchisme was en dat ik er teveel bijhaalde. Dit laatste was nu juist mijn opzet, ik zocht naar de waarde en niet naar de 'waarheid' van het anarchisme, in alle schakeringen, met zoveel mogelijk mogelijkheden. Als ik gemeend zou hebben dat dat de waarheid was, dan zou de recensent gelijk hebben gehad".* En verder: "Objectief zijn is een illusie" en "Naar objectiviteit kan men slechts streven". Vanuit je eigen subjectiviteit kun je hooguit trachten de ander als object recht te doen. Idealen dienen dus gerelativeerd te worden, mogen zeker niet tot een norm worden verheven, aldus Redmeijer.
Wat hij dan ook betoogt, is dat subjectieve standpunten, die onvermijdelijk zijn, nooit onder een vlag van anarchisme gebracht kunnen worden. Hier nu ligt het kardinale punt. Deze stelling is namelijk om te draaien, wat Redmeijer in zijn antwoord aan Holterman ook doet. Subjectieve standpunten zijn namelijk in bijvoeglijke zin als 'het anarchistische' te benoemen, zonder dat ze als 'het anarchisme' kunnen worden geclaimd.
Er is inderdaad niets op tegen om je gevonden 'waarheden' te koesteren. Maar niemand mag aan een kritisch denkproces ontkomen, wat wil zeggen: ontdoe je van vooroordelen en allerlei moralisme en relativeer je ingenomen standpunten. Ook in de anarchistische beweging lopen (helaas) veel moralisten rond, al hoeven we aan hun beste bedoelingen niet te twijfelen. Maar zij leggen in feite de vrijheid van denken en handelen aan banden, óók bij zichzelf.
"Anarchisme", zegt Redmeijer, "is een avontuur zonder vaste stekken, zonder oasen, zonder zekerheden". Het is een houding, een innerlijke gesteldheid. Ideologie mag zeer zeker niet tot werkelijkheid worden verheven. "De klassieken wisten trouwens al dat de moeilijkste vorm van kennis de zelfkennis is". Niet het verhullende maar het onthullende leidt tot inzicht. En: "Er moet een ander denken komen, niet voor de toekomst, maar voor nu". Daarin kan ik mij volledig vinden.
(WdL)

Simon Jurjen Redmeijer, Onthullende of verhulde wetenschap; Uitgeverij Sassenheim, postbus 76, 9752 CN Haren, 1991; 127 pag.; f31,50.
** De AS is in strikte zin geen syndicalistisch blad (meer) te noemen.*

KEES EN BETTY BOEKE

Dat Kees Boeke juist in 1926 een eigen school -de Werkplaats Kindergemeenschap (WKG)- oprichtte, was te wijten aan het toeval. Een jaar eerder waren de gemeentebesturen door Den Haag gedwongen om rechtstreeks schoolgelden te innen. Maar als christen-anarchist kon Boeke geen twee heren dienen (Jezus èn de staat) en dus weigerde hij dat schoolgeld te betalen, zoals hij ook al jaren lang geweigerd had belasting te betalen en afgezien had van het gebruik van post, telefoon, trein en geldverkeer.
Boeke haalde zijn vier dochters van de Montessori-school en gaf ze huisonderwijs. Kinderen van kennissen, vrienden en geestverwanten volgden en in 1929 kon Boeke een nieuw schoolgebouw betrekken. Vijf jaar later, toen hij zijn onderwijservaringen op schrift stelde, telde de school zo'n 75 leerlingen (werkers in het jargon van de school). Op dat moment was het pedagogisch experiment in Bilthoven al hèt gesprek in onderwijsland geworden.
In het proefschrift van de pedagoog Hans-

Jan Kuipers krijgen de onderwijskundige aspecten vanzelfsprekend alle aandacht. De WKG, hoe uniek ook, pas immers in de pedagogische reformbeweging van de eerste decennia van deze eeuw. Toch kijkt Kuipers verder, en terecht. Want het initiatief van Boeke is slechts volledig te verklaren als men de biografische achtergronden van Kees en Betty Boeke kent. Een principieel paar, noemt Kuipers hen, en het is dan ook een daad van rechtvaardigheid dat hij behalve Kees óók Betty voor het voetlicht haalt. Zonder haar steun - niet in het minst financieel, want als dochter van de vermogende Engelse cacaofabrikant Cadbury was het gezin verzekerd van inkomsten - was de WKG er misschien nooit gekomen.

De aanpak van Kuipers verdient dus alle lof, al heeft hij niet de moeite genomen *De AS 76* (De sociocratie van Kees Boeke) te raadplegen. Daarin immers had hij een vergelijkbare visie gevonden; een visie waarbij niet de pedagogische traditie maar het sociocratische organisatiemodel van Boeke centraal gesteld wordt.

Boeke stamde uit een predikantenfamilie en studeerde voor ingenieur in Delft en Londen. In Engeland raakte hij betrokken bij het evangelisatiewerk van de quakers, een religieuze stroming die zich steeds had ingezet voor de strijd tegen slavernij en oorlog en daarbij geweldloze middelen propageerde en een libertaire vorm van zelforganisatie (door middel van 'besprekingen') toepaste. Hij leerde er Betty kennen en samen vertrokken ze naar Libanon om er les te geven aan een quaker-school.

Het uitbreken van de eerste wereldoorlog dwong hen naar Engeland terug te keren. Door de oorlog radicaliseerde het christelijke antimilitarisme van de Boekes. In 1918 werd Kees na een gevangenisstraf wegens 'opruiing' uitgewezen en vestigden ze zich in Bilthoven. Daar raakten de Boekes in contact met het anarchistische antimilitarisme (de IAMV), met christenanarchisten en anderen uit de anarchistische beweging, waardoor het Broederschapshuis jarenlang een bekende ontmoetingsplaats voor libertairen werd. Hoewel Kuipers het belang van die periode (1918-1925) terdege onderkent en het pedagogische experiment van de WKG deels als een uitvloeisel van die libertaire ervaringen beschouwt, wreekt zich toch telkens dat hij niet voldoende thuis is in het Nederlandse anarchisme. Het zijn niet alleen onjuistheden (de IAMV werd niet herdoopt in IAMB; Paco - de door Boeke opgerichte absolutistisch-pacifistische organisatie - verdween niet in 1922) die afbreuk doen aan het betoog. Zeker zo jammer is het dat Kuipers herhaaldelijk belangrijke zaken uit die periode die de conclusie van zijn betoog hadden kunnen versterken, in enkele regels afdoet, als een voetballer die keer op keer voor open doel mist.

Met kan dan denken aan zaken als het contact met Lodewijk van Mierop, de christen-anarchist met wie hij het boekje *De vergetenen* samenstelde; met Clara Meijer-Wichmann, met wie hij zitting had in het Comité van Actie tegen de bestaande opvattingen omtrent Misdaad en Straf (CMS); met Jo Meijer, de man van Clara, die secretaris van Paco was. Ook de Nooit-meer-oorlog beweging en de opzienbarende acties waarbij Boeke zich publiekelijk aan bomen vastketende om maar zo lang mogelijk zijn antimilitaristische en anti-etatistische boodschap te kunnen verkondigen, komen niet of nauwelijks uit de verf.

Ondanks die tekortkomingen biedt Kuipers' dissertatie een leesbaar en verhelderend portret van de Boekes, gebaseerd op een grote hoeveelheid literatuur en archiefmateriaal. Bovendien toont Kuipers overtuigend aan dat de pedagogische praktijk in de WKG niet uit het niets kwam vallen, maar geworteld was in religieus-anarchistische idealen en modellen. (HR)

Hans-Jan Kuipers, De wereld als werkplaats. Over de vorming van Kees Boeke en Beatrice Cadbury; IISG, Amsterdam 1992; 232 pag.; f38,50.

Beste lezer(es),

Eind van dit jaar verschijnt De AS 100, waarmee de twintigste jaargang voltooid zal zijn.
Zoals eerder bericht, willen we dat heuglijke feit vieren met de lezers. Vandaar dat we in januari 1993 een bijeenkomst organiseren die zeer waarschijnlijk zal plaatsvinden in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam. Datum en programma van die dag zullen in het honderdste nummer bekend gemaakt worden. We hopen veel van onze lezers op die dag te kunnen ontmoeten.
Voor het komende jaar staan diverse plannen op stapel die geld kosten en ook de lezersdag zal een aanslag op ons budget doen. Daarom vragen we u ons Steunfonds (postgiro 4460315 van De AS te Moerkapelle) niet te vergeten!
En: werf nieuwe abonnees of geef een cadeau-abonnement (met welkomstgeschenk).

Redactie De AS

Prijs *f6,90*